

Vilniaus Universitetas
TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ IR POLITIKOS MOKSLŲ
INSTITUTAS

Politikos mokslų bakalauro programa

AURĖJA JUTELYTĖ
IV kurso, 4 grupės studentė

**LIETUVOS ROMŲ GENOCIDO ATMINTIS KAIP ATMINTIES KŪRĖJŲ VEIKIMO
LAUKAS**

BAKALAURO DARBAS

Darbo vadovė dr. Dovilė Budrytė

Vilnius, 2016 m. gegužės 16 d.

BIBLIOGRAFINIO APRAŠO LAPAS

Jutelytė, A. Lietuvos romų genocido atmintis kaip atminties kūrėjų veikimo laukas: Politikos mokslų specialybės bakalauro darbas / VU Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas; darbo vadovė D. Budrytė. – V., 2016. – 58 p.

Reikšminiai žodžiai: atminties studijos, romų genocidas, atminties kūrėjai, transnacionalinė atmintis, Holokaustas Lietuvoje.

Šiame darbe nagrinėjami Lietuvos romų genocido atminties kūrimo procesai. Tyrimui pasirinkta į veikėją orientuotą prieigą atminties politikai tirti; darbe nėra nagrinėjama visa romų genocido Lietuvoje atminties specifika, bet analizuojami elementai, charakterizuojantys romų genocido atminties kūrėjus.

Lietuvoje veikiančios romų genocido atminties kūrėjai tiriama pasitelkus atminties kūrėjų ir transnacionalinės atminties teorijas. Darbe pristatoma Lietuvos romų genocido atminties kūrėjų tipologija; aprašomas Lietuvos romų genocido atminties režimas; pateikiamos įžvalgos apie atminties kūrimo procesams reikšmingus transnacionalinius ryšius.

PATVIRTINIMAS APIE ATLIKTO DARBO SAVARANKIŠKUMĄ

Patvirtinu, kad įteikiamas bakalauro darbas „LIETUVOS ROMŲ GENOCIDO ATMINTIS KAIP ATMINTIES KŪRĖJŲ VEIKIMO LAUKAS“:

1. Atliktas mano pačios ir nėra pateiktas kitam kursui šiame ar ankstesniuose semestruose;
2. Nebuvo naudotas kitame Institute/Universitete Lietuvoje ir užsienyje;
3. Nenaudoja šaltinių, kurie nėra nurodyti darbe, ir pateikia visą panaudotos literatūros sąrašą.

Aurėja Jutelytė

(parašas)

Turinys

Įvadas.....	5
1. Literatūros apžvalga	7
2. Atminties studijos: nuo atminties kūrėjų iki atminties lauko	12
2.1. Kaip tapti atminties kūrėju?	12
2.2. Atminties laukas ir atminties režimai	14
2.3. Išorės ir vidaus atminties kūrėjai	16
2.4. Transnacionaliniai atminties kūrimo procesai	16
3. Metodos ir metodologija.....	18
3.1. Šaltinių analizė.....	18
3.2. Kokybiniai interviu	19
3.3. Duomenų analizė	20
4. Lietuvos romų genocido atmintis kaip atminties kūrėjų veikimo laukas	22
4.1. Atminties kūrėjų atranka.....	22
4.1.1. Raktiniai informantai	26
4.2. Lietuvos romų genocido atminties kūrėjai.....	27
4.2.1. <i>LGGRT centras ir Genocido aukų muziejus: derybos dėl atminties</i>	28
4.2.2. <i>Gražinos Sluško ir Tautinių mažumų departamento kelias į politinį romų genocido pripažinimą</i>	30
4.2.3. <i>Aušra Simoniukštytė kaip netiesioginė atminties kūrėja</i>	32
4.2.4. <i>Žmogaus teisių centras: romų genocidas Holokausto kontekste</i>	34
4.2.5. <i>Svetlana Novopolskaja ir romų genocido minėjimo ištakos</i>	36
4.2.6. <i>Vida Beinortienė: išsaugota Panevėžio romų genocido atmintis</i>	38
4.2.7. <i>Zigmo Vitkaus istorinis teisingumas ir romų genocidas Lietuvoje</i>	40
4.3. Veikėjai atminties režime: vietinės iniciatyvos ir transnacionaliniai impulsai	42
Išvados.....	46
Šaltinių ir literatūros sąrašas.....	48
Priedai.....	52
Summary.....	57

Išvadas

Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti skelbiamose išvadose teigiama, jog 1942 m. nacistinės Vokietijos okupuotoje Lietuvoje prasidėjo masiniai romų areštai. Sulaikyti romų kilmės asmenys buvo gabenami į koncentracijos stovyklas ir darbams į Vokietiją bei Prancūziją; iš viso iš Lietuvos buvo deportuota maždaug tūkstantis romų.¹ Komisijos išvadose taip pat skelbiama, jog kartu su žydais romai buvo likviduojami ir Lietuvos teritorijoje. Remiantis oficialiais duomenimis, iš viso nacistinės Vokietijos okupacijos metais Lietuvoje nužudyta apie 500 romų, arba maždaug kas trečias Lietuvos romas. Esant detalių duomenų apie klajokliškai gyvenusius romų aukas Holokausto metu trūkumui, spėjama, jog šis skaičius gali būti ir didesnis. Nepaisant to, romų genocido tema Lietuvoje nėra plačiai išnagrinėta, o šios tragedijos atmintis nublanko didesnio masto žydų genocido kontekste.

Manipuliacija viešąja atmintimi yra tapusi visų masės inkorporuojančių režimų legitimacijos strategijos dalimi,² todėl pastaraisiais metais atminties politika tapo populiariu ir svarbiu studijų objektu. Politikos mokslas telkia dėmesį į strategijas, kurias politiniai veikėjai naudoja tam, kad jų auditorija rinktųsi specifinius būdus praeičiai prisiminti, ir į tokių atminties manipuliacijų poveikį. Dėl šių procesų atminties politika tampa atskiru, dar ne galutinai ištirtu analizės lauku.³

Pirmieji bandymai į viešąsias diskusijas Lietuvoje įtraukti romų genocido temą prasidėjo 2012 m., kuomet Panerių memoriale paminėta romų holokausto aukų atminimo diena buvo aprašyta keliuose žiniasklaidos šaltiniuose; tais pačiais metais Kultūros ministerija išleido lankstinuką apie romų holokaustą Lietuvoje;⁴ Sąjūdis rezoliucijoje pasiūlė pripažinti Lietuvoje vykdytą romų holokaustą ir atminimo lentomis pažymėti buvusias naikinimo vietas.⁵ 2015 m. Genocido aukų muziejuje pirmą kartą įvyko Tarptautinei romų holokausto aukų atminimo dienai skirtas renginys.⁶

Tradiciškai bendruomenių kolektyvinės atminties formavimas yra siejamas su vidaus veikėjais, kurie transformuoja savo patirtis bendruomenei konsoliduoti ir siekia savo politinių tikslų, tačiau iš šiuo metu Lietuvos Juridinių asmenų registre įregistruotų 18 romų nevyriausybinių organizacijų prie romų genocido atminties kūrimo prisideda tik kelios.⁷ Čia pastebima tendencija prie romų genocido atminties įprasminimo aktyviai prisidėti išorės veikėjams – įvairioms Lietuvoje

¹Roberta Tracevičiūtė „Pagerbiant nacių aukas ragina nepamiršti romų“, *Lietuvos žinios*, 2016. <<http://lzinios.lt/lzinios/Lietuva/pagerbiant-naciu-aukas-ragina-nepamirsti-romu/219711>> [Žiūrėta 2016-03-17].

²Michael Bernhard, Jan Kubik, *Twenty Years After Communism: the Politics of Memory and Commemoration*, New York: Oxford University Press, 2014, 9.

³Bernhard ir Kubik, 7.

⁴Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, „Balandžio 8-oji - Tarptautinė romų diena.“ <<http://tmde.lrv.lt/lt/naujienos/balandzio-8-oji-tarptautine-romu-diena>> [Žiūrėta 2016-03-14].

⁵Lietuvos Sąjūdžio Vilniaus skyriaus tarybos Rezoliucija dėl čigonų/romų holokausto, Vilnius, 2012 02-14. <<http://www.sajudis.com/LTENRU/LT/20120214.htm>> [Žiūrėta 2016-04-03].

⁶Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, „Tarptautinė romų holokausto aukų atminimo diena.“ <<http://genocid.lt/centras/lt/2488/a/>> [Žiūrėta 2016-04-01].

⁷Lietuvos Respublikos kultūros ministro įsakymas dėl romų integracijos į Lietuvos visuomenę 2015-2020 metų veiksmų plano patvirtinimo, 2015-01-29, Nr. IV-48, aštuntasis skirsnis.

veikiančioms ne romų bendruomenių organizacijoms. Tačiau klausimas, kodėl romų genocido tema Lietuvoje pradėta plėtoti tik pastaraisiais metais, lieka neatsakytas. Darbe suformuojama *prielaida*, jog transnacionaliniai, konkrečiau – Europos Sąjungos, veikėjai galėjo prisidėti prie romų genocido klausimo iškilimo Lietuvoje.

Todėl tampa svarbu ištirti, kaip veikėjai – atminties kūrėjai prisideda prie romų genocido atminties praktikų konstravimo Lietuvoje. Tai yra pagrindinis šio *darbo tikslas*. Tikslui pasiekti keliama tokie *tyrimo uždaviniai*:

- pristatyti pagrindines tendencijas ir mokslines diskusijas pasirinkta tema;
- pristatyti teorijas, į atminties studijas įvedančias atminties kūrėjų sąvoką ir siūlančias jų klasifikaciją;
- aptarti teorinius transnacionalinės atminties kūrimo aspektus;
- įvykdyti potencialių atminties kūrėjų, susijusių su romų genocido Lietuvoje atmintimi, atranką;
- atlikti pirminę duomenų analizę, parengti atminties kūrėjų, susijusių su romų genocido Lietuvoje atmintimi, sąrašą;
- surengti kokybinius interviu su romų genocido Lietuvoje atminties kūrėjais;
- tipologizuoti kūrėjus, išsiaiškinti jų diskursus, charakteristikas, politinę kilmę;
- apibendrinti tyrimą, pateikti galutines išvadas ir pasiūlymus.

Tyrimui įgyvendinti pasirinktas kokybinės atvejo analizės metodas, atliekama oficialių ir akademinių šaltinių, viešų pasisakymų analizė, taip pat naudojami statistinių apklausų ir tyrimų duomenys, kokybiniai interviu.

Šis darbas aktualus dėl nagrinėjamos Lietuvoje naujos, dar netirtos temos. Darbe taikoma nauja transnacionalinės atminties tyrimo prieiga. Tyrimo prielaida leidžia pažvelgti į Lietuvos romų genocido atmintį kaip į priklausomą kintamąjį, veikiamą globalių jėgų ir tarptautinių normų.

Svarbu pabrėžti, jog tyrime nėra nagrinėjama visa romų genocido Lietuvoje atminties specifika. Atsižvelgiant į tai, kad tyrime naudojama į veikėją orientuota prieiga atminties politikai tirti, jame tampa svarbiausia išanalizuoti elementus, charakterizuojančius romų genocido atminties kūrėjus.

1. Literatūros apžvalga

Šio darbo tema pasirinktą romų klausimą galima tirti žvelgiant iš skirtingų perspektyvų, tačiau tyrime derinama pastaraisiais dešimtmečiais nacionalizmo studijose aktuali trauminės tautos patirties ir kolektyvinės atminties perspektyva bei transnacionalinės atminties tarptautiniuose santykiuose prieiga.

Nacionalizmo studijos aiškina, jog tam, kad istoriniai įvykiai taptų būtinu tapatybės komponentu, jie turi referuoti į bendruomenės ištakas. Įtakingas nacionalizmo tyrinėtojas Anthony D. Smith savo darbuose daro išvadą, jog kolektyvinė atmintis, per istorinius mitus apibrėžianti kas yra grupės narys, yra etninės, religinės, tautinės tapatybės formavimo pagrindas⁸, o nacionalizmą grindžia mitai, atmintis, tradicijos ir etninio palikimo simboliai bei būdas, kuriuo praeitis buvo ir yra atrandama iš naujo ir perinterpretuojama modernaus nacionalizmo inteligentijos.⁹

Anot sociologo, atminties tyrinėtojo S. Kapralski, genocido diskursas ir romų saviidentifikacija iliustruoja D. Lowenthal aprašytą tapatybės ir istorijos dialektiką - šiandieninį bendruomenės savęs suvokimą nulemia jos narių įsivaizdavimas apie savo praeitį.¹⁰ *Atminties išradimo momentas* tampa identifikuojamas, jei istorija, tapusi pagrindu tautos ideologijai, nėra tai, kas buvo išsaugota populiariojoje atmintyje, o tai, kas buvo tikslingai išsaugota, išpopuliarinta ir institucionalizuota.¹¹

Kaip priemonė atminties kūrimui analizuoti gali būti naudojama psichiatro Vamik D. Volkan aprašyta *pasirinkta trauma*. Mokslininkas didžiausią dėmesį skiria *stambaus masto didelės grupės*¹² patirtoms traumoms - sukrėtimams, kuriuos tiriamos grupės patiria dėl kitos, „priešų“ grupės kaltės. Volkan teigimu, kartų kartos atsiradimas lemia tai, kad kolektyvinė grupės istorinio ir traumuojančio įvykio reprezentacija virsta *pasirinkta trauma* - kolektyvine mentaline didelės grupės protėvių patirtos traumos reprezentacija kartu ir su ja susijusiais aukų ir herojų vaizdiniais. Nors, S. Kapralski teigimu, trauma nėra geriausia medžiaga kurti bendrumui, tačiau destruktivi Antrojo Pasaulinio karo patirtis gali būti paversta į „naudojamą praeitį“¹³ per akademines ir edukacines strategijas, atminties politiką ir komunikaciją. Tai iliustruoja žydų tautos atvejis¹⁴ ir kiniškojo nacionalizmo kūrimo istorija¹⁵.

⁸ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell, 1986, 383.

⁹ Anthony D. Smith, *Myths and memories of the nation*. Oxford: Oxford university press, 1999, 9-10.

¹⁰ Slawomir Kapralski, „The holocaust in the memory of the Roma: from trauma to imagined community?“ kn. L. Stillman, G. Johanson, *Constructing and sharing memory: community informatics, identity and empowerment*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007, 14-15.

¹¹ Ranger Hobsbawm, *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 13.

¹² Čia kaip didelė grupė yra apibrėžiama grupė, sudaryta iš 1000 ir daugiau individų, vienijamų bendrų sentimentų ir emocijų. Etninė grupė patenka į autoriaus tiriamos grupės rėmus

¹³ Kapralski, 1-2.

¹⁴ Yael Zerubavel, *Recovered roots: Collective memory and the making of Israeli national tradition*, Chicago: UCP, 1995.

¹⁵ William A. Callahan, „National Insecurities: Humiliation, Salvation, and Chinese Nationalism.“ *Alternatives: Global, Local, Political*, 29, 2004, 199-218.

Mokslininkų darbuose¹⁶ pastebimos nesėkmingos romų kolektyvinės tapatybės paieškos, bandant sekti žydų, sugebėjusių transformuoti kultūrinį nacionalizmą ir etninį sąmoningumą į politinį nacionalizmą, pasibaigusį valstybės sukūrimu, pavyzdžiu, ir iš jų kylančios kitos politinės reprezentacijos ir marginalizacijos problemos.

S. Kapralski pradeda diskutuoti apie romų atmintį ir klausia, kokią vietą joje užima ir kokią įtaką jai turi genocidas. Remiantis jo išvadomis, romų elitai geba konstruoti tradicijas, tačiau dar neprojektuoja jų į kolektyvinę atmintį, todėl gebėjimas jungtis į vieną tautą per traumuojančią praeitį priartintų romus prie politinio pripažinimo.¹⁷ Todėl pagrindinis, dar nepasiektas romų tikslas yra įsivaizduoti romų diasporą kaip bendruomenę nepaisant vidinių skirtumų ir trūkumų - taip destruktijos prisiminimai gali virsti išlikimo priemonėmis. Holokausto istorijos ir atminties tyrinėtojų R. Stauber ir R. Vago teigimu, romų inteligentija, siekianti stiprinti distinktyvią romų etninę tapatybę, pabrėžia būtinybę pristatyti bendrą romų istoriją kaip „super naratyvą“, galintį konsoliduoti išsibarsčiusias bendruomenes.¹⁸

Didesne problema nei Kapralski nurodyti vidiniai skirtumai genocido tyrėja K. Katz,¹⁹ tirdama romų kolektyvinės atminties formavimąsi, laiko išorės įtaką. Mokslininkės teigimu, Vengrijos romų genocido istorija niekada nebuvo aprašyta ar užregistruota visa apimtimi dėl to, kad yra susijusi su atsiskyrusia ir atstumta bendruomene bei dėl trauminio savo pobūdžio. Čia pabrėžiamas tyrimui svarbus sprendimų priėmėjų vaidmuo: jie gali lemti, kas bus pamiršta, o kas - prisiminta.

Išorės įtaką romų bendruomenėms tiria ir A. McGarry,²⁰ jis teigia, jog romų bendruomenės nekontroliuoja, kaip jie atrodo viešojoje erdvėje. Pasak mokslininko, bendruomenės reprezentaciją kuria ne romų bendruomenės nariai, o tarptautinės organizacijos, valstybės politiniai ir socialiniai veikėjai. Kitame savo darbe²¹ McGarry tiria, kaip romų nacionalizmas perkonstruoja erdvę: be savo kitų išvadų apie erdvės konstravimą, autorius teigia, jog romų nacionalizmas yra išskirtinai tarptautinė iniciatyva, siekianti sukonstruoti romų kaip Europos mažumos vaizdinį. Panašias idėjas

¹⁶ Zoltan Barany, *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001;

Gabriela Mirescu, „Between Ethno-nationalism, Social Exclusion and Multicultural Policies: the Case of Roma in Romania“. Freiburg University, 2010.

<http://academos.ro/sites/default/files/biblio-docs/1311/lizentiatsarbeit_gabriela_mirescu_20101.pdf> [Žiūrėta 2015-09-25].

¹⁷ Kapralski, 13-16.

¹⁸ Roni Stauber, Raphael Vago, „The Politics of Memory : Jews and Roma Commemorate Their Persecution.“ Open edition books, CEU Press, 2007. <<http://books.openedition.org/ceup/1418?lang=en#authors>> [Žiūrėta 2015-09-17].

¹⁹ Katalin Katz, „Story, history and memory: a case study of the Roma at the Komarom camp in Hungary.“ Open edition books, CEU Press, 2007, 69-87. <<http://books.openedition.org/ceup/1415>> [Žiūrėta 2015-09-24].

²⁰ Aidan McGarry, „Roma as a political identity: Exploring representations of Roma in Europe.“ *Ethnicities*, Nr. 14, 6, 2014. 756-774.

²¹ Aidan McGarry, „Territoriality and Roma Nationalism in Europe.“ Pranešimas konferencijoje „XVIII ISA World Congress of Sociology. Facing an Unequal World: Challenges for Global Sociology“, University of Brighton, United Kingdom, 2014. <<https://isaconf.confex.com/isaconf/wc2014/webprogram/Paper41356.html>> [Žiūrėta 2015-09-24].

savo tyrime pateikia L. Foszto,²² jis tiria tarptautinį romų judėjimą prieštaraudamas J. Friedman žemųjų klasių etnicizmui ir prieina išvadą, jog romų elitas kooperuojasi tarpusavyje ir su tarptautinėmis institucijomis: taip romų diaspora yra kosmopolitizuojama, pakeičiant simbolinę tėvynės Indijoje metaforą europietiškais projektais.

Klausimas, kaip Lietuvoje kuriama romų genocido atmintis, ir ar tokios iniciatyvos turi transnacionalinių sąsajų, yra aktualus, tačiau dar neatsakytas. Lietuvių mokslininkų darbai, tiriantys romų bendruomenę šalyje, yra tiek deskriptyvaus, tiek analitinio pobūdžio, tačiau populiariausios su romais susijusios studijos Lietuvoje nagrinėja socialinius ir ekonominius klausimus.

Ankstyvosios romų studijos šalyje prasidėjo XIX a. pradžioje²³; tuometiniai darbai buvo aprašomieji ir pasižymėjo siekiu dokumentuoti ir sisteminti žinias apie Lietuvoje gyvenančius romus. 1990-aisiais Lietuvos romologiniai tyrimai tapo labiau analitiški, nagrinėjantys romų saviidentifikaciją, teisę istorinėje perspektyvoje.²⁴ Po 2000-ųjų darbai tapo specifiskesni, romų studijos palaipsniui tapo aktualios.

Šiuo metu Lietuvoje didžiausias dėmesys skiriamas su romų švietimu ir integracija susijusioms problemoms. V. Petrušauskaitė²⁵ tiria romų vaikų galimybes dalyvauti Lietuvos švietimo sistemoje ir nustato resursų ribotumą bei etninės skirties aktualizavimą švietimo lauke kaip ankstyvo pasitraukimo iš jos priežastis; panašią tyrimų kryptį plėtojanti E. Štuopytė²⁶ teigia, jog romų socializaciją mokyklose neigiamai veikia stereotipinis aplinkos požiūris. Iškritus iš švietimo sistemos, sunkiau patekti į darbo rinką²⁷ - tai tik gilina romų stigmatizaciją šalyje.

Yra tyrimų, analizuojančių romus Lietuvoje supantį diskursą, konstruojamą žiniasklaidos: svarbu paminėti A. Tereškino 2002 m. studiją, tiriančią romų įvaizdį Lietuvos medijoje²⁸; V. Beresnevičiūtės²⁹ 2005-2006 m. Lietuvoje paskelbtų spaudos tekstų apie romus analizėje pastebima ryški savo ir švietimo skirtis, tendencija marginalizuoti romų etninę grupę kaip „išorinį blogį, problemų šaltinį.“ Autorė, tirdama analizuojamuose tekstuose konstruojamą romų ir likusios

²² László Foszto, „Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement.“ *Regio*, Nr.1, 2003. <<http://epa.oszk.hu/00400/00476/00003/pdf/06.pdf>> [Žiūrėta 2015-09-23].

²³ Aušra Simoniukštytė, „Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties.“ *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, nr. 6(15), 2006, 123-154.

²⁴ N. Šiaučiulytės „Lietuvos čigonai“ ir K. Bradaitytės „Trys Vilniuje ir Kaune gyvenančios čigonų grupės: istorinė atmintis, paprotinė teisė, keliavimas“.

²⁵ Vita Petrušauskaitė, „Ankstyvas romų vaikų pasitraukimas iš švietimo sistemos Vilniaus mieste“, daktaro disertacija, Vilniaus Universitetas, Vilnius, 2014.

²⁶ Edita Štuopytė, „Socialisation features of Roma children.“ *Social Work*, nr. 3(7), 2008. <<https://www3.mruni.eu/ojs/social-work/article/view/1912>> [Žiūrėta 2015-09-23].

²⁷ Socialinių tyrimų instituto Etninių tyrimų centras, „Romų padėties tyrimas: romai švietimo ir darbo rinkos sankirtoje“, Vilnius, 2008. <http://www.ces.lt/wp-content/uploads/2008/06/STI_TMID_Romu-padeties-tyrimas-2008_ataskaita.pdf> [Žiūrėta 2015-09-20]

²⁸ Artūras Tereškinas, „Tautinių mažumų vaizdavimas Lietuvos žiniasklaidoje (2000-2001 m.)“ Politikos mokslų ir diplomatijos institutas: sociopolitinės analizės centras, Vilnius, 2002. <<http://www.vdu.lt/PMDI/projektas/tereskinas.html%3E>> [Žiūrėta 2015-09-15].

²⁹ Vida Beresnevičiūtė, „Prievartos retorika prieš visuomenės nebyliuosius: Lietuvos spaudos tekstų apie romus analizė“, *Etniškojo studijos*, nr. 1-2, 2010, 86–104.

visuomenės santykių principą, atskleidžia vertikalų visuomenės ir „nebylios“ romų grupės santykių bei vyraujančią prievartos retoriką jame. Jūratė Kavaliauskaitė 2004 m. Kirtimuose gyvenančių romų ir savivaldybės konflikto atvejo studijoje tiria, kaip plinta prieš romus nukreiptas „antiteroristinis“ diskursas, įgalinantis socialinę atskirtį, etninę diskriminaciją ir iš valdžios kylantį disciplinavimą.³⁰ Autorė teigia, jog taikant romams specifines sankcijas kaip atsaką dėl jiems priskirtų teroristinių elgesio elementų, neišvengiamai daroma išorinė įtaka romų tapatybės formavimuisi ir sukuriama prielaidos gilesnei romų bendruomenės viktimizacijai.

Kur kas mažiau Lietuvoje išnagrinėta tyrimų sritis yra romų genocidas. Viena vertus, dėl istorinių liudijimų trūkumo, kita vertus, dėl nepakankamai sureikšminto romų genocido šalyje fakto ši tema aptariama tik istoriniuose darbuose ir publicistiniuose straipsniuose. Nepaisant to, Lietuvoje trūksta sistematiškų su romų genocidu susijusių analitinių studijų.³¹

Romų kultūros Lietuvoje tyrėja V. Beinortienė, rinkusi Panevėžio romų prisiminimus apie nacių vykdytą romų genocidą Lietuvoje, pastebi, jog persekiojimą etniniu pagrindu Antrojo pasaulinio karo metais patyrusių romų santykis su savo išgyvenimais yra nebūdingas: „išgyvenę holokaustą romai apie patirtas kančias kalba labai santūriai, jų nepabrėždami, nekurdami iš savęs nei didvyrių, nei herojų, nei kiek nepozuodami. Iš pasakojimų susidarė įspūdis, kad patirta kančia pasakotojų suvokiama kaip žiauri ir tuo pačiu beprasmė ir todėl ypatingai skausminga. Į persekiojimą kartais buvo žiūrima tarsi į stichinę nelaimę.“³²

Taigi, nors romai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais nukentėjo nuo Holokausto, ši trauma netapo kolektyvinės romų atminties dalimi ir nebuvo paversta pagrindu politiniams reikalavimams kelti. V. Beinortienė daro išvadą, jog to priežastis yra nepakankamas išorės dėmesys romų genocidui. Tačiau pastaruoju metu didelį dėmesį romų padėčiai Lietuvoje skiria įvairūs tarptautiniai veikėjai ir nevyriausybinių organizacijų. Lietuvai tapus Europos Sąjungos nare, atsirado naujų romų teises ginančių iniciatyvų, „prisiminti“ istorinius įvykius padedančių leidinių.³³ Romams neinstitucionalizuojant romų genocido atminties Lietuvoje, aplink šį klausimą atsiradęs ideologinis vakuumas gali būti užpildytas įvairiu turiniu. Dėl šių priežasčių verta atidžiau ištirti, kokią įtaką vietiniai ir tarptautiniai išorės veikėjai darė ir daro romų genocido atminties praktikų konstravimui Lietuvoje.

Šiam tikslui įgyvendinti tampa svarbi pastaraisiais metais atminties tyrinėtojų tarpe vykstanti diskusija dėl transnacionalinės atminties formavimo. Transnacionalinės atminties teorijų

³⁰ Jūratė Kavaliauskaitė, „Chimeras of terror: disciplining Roma identity in Lithuania.“ *Alternatives: Global, Local, Political*, nr. 33(2), 2008, 153–171.

³¹ Kaip išimtis galėtų būti pateikti Vytauto Toleikio, rinkusio medžiagą, susijusią su romų persekiojimu nacių okupacijos metais, darbai, pavyzdžiui: *Lietuvos čigonai. Tarp praeities ir dabarties*. Vilnius: Garnelis, 2001.

³² Žmogaus teisių centras, „Romų holokaustas - niekam nežinomos istorijos.“ 2015. <<http://manoteises.lt/straipsnis/romu-holokaustas-niekam-nezinomos-istorijos/>> [Žiūrėta 2015-09-29].

³³ *Right to Remember - A Handbook for Education with Young People on the Roma Genocide*, Council of Europe, 2014.

pirmeiviai Daniel Levy ir Natan Sznajder straipsnyje „Memory Unbound : The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory“³⁴ tirdami nacionalinės atminties kultūros virtimą kosmopolitinę, aprašo transnacionalinės atminties kūrimo(si) procesus. Anot autorių, spartėjant globalizacijai žmonės vis mažiau identifikuoja su etninėmis grupėmis ir tautomis, todėl tampa įmanoma įsivaizduoti etniškumo ir tautiškumo ribas peržengiančios atminties susiformavimą.³⁵ Kaip veiksnį, prisidėjusį prie bendros Europos kultūrinės atminties kūrimo, autoriai pasirenka Holokausto atmintį.³⁶ Čia Holokausto atmintis įgauna kritinio atskaitos taško, nustatančio tokias visuotines moralines kategorijas kaip „gėris“ ir „blogis“, funkciją ir padeda sukurti „Holokausto ateities“, projektuojančios galimybę pasikartoti panašaus masto tragedijai ateityje, vaizdinį, kuris tampa universalia ir vienijančia naujos europietiškos kosmopolitinės atminties dalimi.³⁷ Taigi, tarptautiniai veikėjai gali daryti įtaką oficialiai ir neoficialiai atminčiai valstybėse, sukurdami transnacionalinius prisiminimus. Čia atmintis tampa priklausomu kintamuoju, veikiamu ir transformuojamu globalių jėgų ir tarptautinių normų.³⁸

Levy ir Sznajder idėja yra plėtojama G. Feindt darbe “Entangled Memory: Toward a Third Wave in Memory Studies.”³⁹ Ginčydamiesi su klasikine atminties studijų prieiga autoriai teigia, jog atmintis nėra statiška ir negali būti supaprastinta; ji itin priklauso nuo interpretacijų ir tų, kurie šias interpretacijas pateikia.⁴⁰ Straipsnyje teigiama, jog europiniai memorializacijos procesai, padėję kurti bendrą europietišką tapatybę, didžiąja dalimi rėmėsi Holokausto ir dviejų pasaulinių karų patirtimis.⁴¹ Darbe atkreipiamas dėmesys į tarptautinių organizacijų, tokių kaip Europos Sąjungos institucijos, poveikį atminties transnacionalizavimui.

Atsižvelgiant į tai, kad pastarąjį dešimtmetį atminties studijos įgijo itin didelį populiarumą socialiniuose moksluose ir esant tokiam dideliame atminties naudojimo moksliniuose tyrimuose aktyvumui, pradedama kalbėti apie pernelyg platų atminties teorijų naudojimą ir iš jo kylančias grėsmes, kvestionuojančias tokių tyrimų solidumą.⁴² Yra autorių, įspėjančių apie su atminties produkcija susijusių procesų, kurie dažniausiai yra politiniai, pavojingumą: B. Douglas teigia, jog atminties kūrėjų interpretuojama ir instrumentalizuojama praeitis kartais gali būti iškreipiama.⁴³ E.

³⁴ Daniel Levy, Natan Sznajder, „Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory.“ *European Journal of Social Theory*, nr. 5, 2002, 87-106.

³⁵ Levy, Sznajder, 88.

³⁶ Levy, Sznajder, 92-97.

³⁷ Levy, Sznajder, 101.

³⁸ Dovilė Budrytė, „Traumatic Memory and Its Production in Political Life: A Survey of Approaches and a Case Study.“ Pranešimas konferencijoje „ISA Annual Meeting“, Georgia Gwinnett College, San Francisco, USA, 2013, 3.

³⁹ Gregor Feindt, F. Krawatzek, D. Mehler, F. Pestel, R. Trimcev, “Entangled Memory: Toward a Third Wave in Memory Studies.” *History and Theory*, nr. 53, 2014, 24-44.

⁴⁰ Feindt et al, 26.

⁴¹ Feindt et al, 39-41.

⁴² David C. Berliner, „The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology.“ *Anthropological Quarterly* 78.1, 2005, 197-211.

⁴³ Budrytė, 9.

Jelin numato, jog atminties kūrėjų veiksmai gali išprovokuoti nenumatytas pasekmes, pavyzdžiui, atminties „persotinimą“, atmetimą ar „užšalimą.“⁴⁴ Tačiau, pasak Kubik ir Bernhard, tokių grėsmių įmanoma išvengti dėl egzistuojančių ribų kultūrinės bei istorinės medžiagos „lankstumui“. Šias ribas sukuria ir interpretacijos laisvę suvaržo specifinės istorijos vizijos, kurias diskursyviname lauke turi atminties kūrėjų auditorija.⁴⁵

Panaudojus transnacionalinės atminties studijų siūlomą prieigą Lietuvos romų genocido atminties tyrimui, šis Lietuvoje dar neanalizuotą temą tiriantis darbas leistų į metodologinio nacionalizmo dominuojamas atminties bei paveldo studijas pažvelgti tiriant nacionalines sienas peržengiantį atminties importą.

2. Atminties studijos: nuo atminties kūrėjų iki atminties lauko

2.1. Kaip tapti atminties kūrėju?

Klasika Šiaurės Amerikos sociologijoje tapusioje knygoje "Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance"⁴⁶ Howard Becker kalbėdamas apie socialinės deviacijos procesus pasiūlo naują perspektyvą, pritaikomą ir atminties bei atminties importo studijoms. Becker teigimu, generalizuojant elgesio modelius ir tam tikriems iš jų suteikiant nukrypusių nuo normos, deviantinių „etiketes“, dėmesys neišvengiamai krypta į veikėjus, kurie atkreipia visuomenės dėmesį į kalbamus atvejus ir skiria savo energiją tam, kad nauja elgesio taisyklė būtų sukurta. Šią grupę žmonių Becker pavadina "moral entrepreneurs" - moralės kūrėjais.⁴⁷

Elizabeth Jelin savo darbe "State Repression and the Labors of Memory" adaptuoja Becker sąvoką kalbėdama apie panašaus tipo spekuliacijas tikrove ir veikėjus, dalyvaujančius atminties kūrimo procesuose, pavadina **atminties kūrėjais** (*memory entrepreneurs*⁴⁸.) Anot Jelin, įvairių sričių specialistai, tiek viešosios politikos klausimus sprendžiantys analitikai, tiek komunikacijos ekspertai, siekia suprasti, kaip ir kodėl tam tikri klausimai tampa viešai svarstomomis ir diskutuojamomis problemomis.⁴⁹ Taigi, turi būti *kažkas*, skiriantis savo laiką ir energiją inicijuoti tam tikrų klausimų visuomenėje išryškinimą bei pabrėžiantis ir/ar konstruojantis būtinybę šiuos klausimus spręsti. Tai ekspertai - atminties kūrėjai, siekiantys, kad jų praeities interpretacija ir plėtojamas naratyvas būtų socialiai pripažintas ir politiškai įteisintas, ypatingai daug pastangų deda norėdami atkreipti visuomenės ir politikų dėmesį į savo išryškintą problemą, pavyzdžiui, valstybės terorą ar politinį smurtą.

⁴⁴ Elizabeth Jelin, *State Repression and the Labors of Memory*, University of Minnesota Press, 2003, 36.

⁴⁵ Michael Bernhard, Jan Kubik, *Twenty Years After Communism: the Politics of Memory and Commemoration*, New York: Oxford University Press, 2014, 9.

⁴⁶ Howard Becker, *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, New York: The Free Press, 1963.

⁴⁷ Jelin, 33.

⁴⁸ Čia ir vėliau naudojamas ne pažodinis, o kontekstą atitinkantis sąvokos vertimas į lietuvių kalbą.

⁴⁹ Jelin, 33.

Besikeičiant aplinkybėms, tokie veikėjai skiriasi savo interesais ir tikslų siekimo strategijomis. Vienas iš populiariausių atminties kūrėjų pavyzdžių yra įvairūs žmogaus teisių judėjimai, padarę didelę įtaką politiniam atminties konstravimui (*political enterprise of memory*) Pietų Amerikoje; pavyzdžiui, žmogaus teisių judėjimų pastebimumas ir gebėjimas mobilizuoti visuomenę stipriai prisidėjo telkiant paramą politinių kalinių ir tremtinių amnestijai Brazilijoje 1979 metais.⁵⁰

Kiti veikėjai, turintys atminties kūrimo interesų, taigi, siekiantys įteisinti savo palaikomą praeities interpretaciją, yra politinės dešinės partijos (pavyzdžiui, *Pinochet Foundation* Čilėje) ir kitos įvairialypės ideologines pozicijas turinčios politinės grupės.

Svarbi potencialių atminties kūrėjų grupė yra žmonės, kurie buvo tiesiogiai paveikti tam tikrų įvykių praeityje. Tai gali būti deportuoti asmenys, buvę pasipriešinimo kovų dalyviai, karo veteranai, aukų artimieji, galintys susiburti į tokių pačių interesų - siekio, kad jiems padarytos skriaudos būtų pripažintos - vienijamas grupes. Šios grupės gali tapti įtakingos dėl asmeninio santykio su tam tikra skriauda, suteikiančio joms moralinį pagrindą pretenzijai į tam tikrą istorijos versiją.⁵¹

Jelin taip pat pristato T. Todorov idėją, teigiančią, jog jeigu atmintis yra naudojama ne prisimenant įvykius statiškai, bet juos interpretuojant, prisiminimai gali virsti generalizuotais reikalavimais, o praeitis gali būti transformuota į gaires kaip elgtis dabartyje ir praeityje.⁵² Kuomet atmintis imama interpretuoti, asmeniniai atsiminimai virsta viešais ir politiniais, inkorporuojamais instituciniame lygmenyje.⁵³ Taigi, skirtingos socialinės grupės gali dalyvauti „derybose dėl atminties“, ir siūlyti su valstybės politika sutampančias arba jai prieštaraujančias strategijas.

Paprastai atminties kūrėjų vaidmuo yra centrinis viešąją atmintį supančių konfliktų dinamikai. Todėl svarbus konfliktų dėl atminties tyrimo būdas yra socialinės dinamikos, susijusios su įvairiomis datomis, metinėmis ir kitais tam tikrų įvykių minėjimo renginiais, analizė.⁵⁴ Kadangi datos ir sukaktys yra jau aktyvuotų prisiminimų rezultatas, atsižvelgiant į viešą diskusiją, sprendžiančią, kokie įvykiai ir kokiais būdais turėtų būti paminėti, galima identifikuoti konflikto puses - atminties kūrėjus - bei jų propaguojamus naratyvus. Vietos ir fiziniai objektai taip pat yra svarbūs atminties kūrėjų darbo įrankiai. Siekiant suprasti jų formuojamą praeities naratyvą, svarbu klausti, kokios su praeities įvykiais susijusios vietos ir daiktai jų yra pasirinkti prisiminimams įtvirtinti (arba kokius atminties paminklus stengiamasi pašalinti iš viešosios erdvės).⁵⁵ Atminties kūrėjai žino, kad jų sėkmė priklauso ne nuo mechaninės prisiminimų reprodukcijos, bet nuo

⁵⁰ Jelin, 34-36.

⁵¹ Budrytė, 10.

⁵² Jelin, 34-36.

⁵³ *ibid.*

⁵⁴ Jelin, 36.

⁵⁵ Jelin, 38.

gebėjimo kurti naujus projektus ir ieškoti naujų erdvių darbui su prisiminimais.⁵⁶

Taigi, atminties kūrėjų sąvoka reiškia prisiminimų rengimą siekiant per savo projekto įtvirtinimą padėti pagrindus galimiems ateities veiksams. Todėl viešas ir politinis atminties naudojimas yra atminties kūrėjų koncepcijos ašis. Paprastai, valstybei neišplėtojus oficialių ir institucionalizuotų kanalų praeityje vykusioms represijoms pripažinti ir prisiminti, kova dėl atminties persikelia į socialinę erdvę ir prisiminimai yra bandomi produkuoti "iš apačios", individų lygmeniu.

2.2. Atminties laukas ir atminties režimai

Atminties kūrėjų sąvoką savo knygoje "Twenty Years After Communism"⁵⁷ taip pat naudoja Michael Bernhard ir Jan Kubik. Čia praeities prisiminimas, ypač kolektyvinis, yra tiriamas kaip politinis procesas. Pastaraisiais metais išaugusi atminties politikos svarba yra siejama su socializmo žlugimu Rytų Europoje, o atminties politika pateikiama kaip integrali naujų politinių režimų, tapatybių ir politinio legitimumo principų įtvirtinimo procesų dalis.⁵⁸ Knygoje autoriai pateikia teorinį modelį atminties kūrėjams tirti. Bernhard ir Kubik pasiūlo dar vieną **atminties kūrėjų** (*mnemonic actors*) apibrėžimą - šie veikėjai yra apibūdinami kaip politinės jėgos, suinteresuotos specifinių praeities interpretacijų įteisinimu.⁵⁹ Autorių teigimu, atminties kūrėjai naudojami istorija instrumentiškai tam, kad sukonstruotų jų galios siekius legitimizuojančią praeities viziją.

Bernhard ir Kubik kaip kintamuosius išskiria keturis idealiuosius atminties kūrėjų tipus: **karius, pliuralistus, neigėjus ir futuristus**.⁶⁰ Kariai (*mnemonic warriors*) tiki, kad atmintis nėra derybų objektas, nes egzistuoja tik viena legiti praeities versija – jų. Visi, kurie mano kitaip, karių yra matomi kaip oponentai, „kiti“, kuriuos reikia nugalėti. Dalyvaudami kovoje dėl atminties, kariai savo turima „tikrąją“ praeities viziją pateisina pretenziją reikalaujant galios. Pliuralistai (*mnemonic pluralists*) pripažįsta, jog egzistuoja daugiau nei viena istorijos versija, o kiti turi teisę turėti savo viziją, todėl tarp atminties kūrimo proceso dalyvių galima ir skatinama diskusija. Pliuralistų teisę pretenduoti į galią priklauso nuo to, kaip jiems pavyks institucionalizuoti struktūrą skirtingų istorijos vizijų koegzistavimui. Neigėjai (*mnemonic abnegators*) vengia dalyvauti atminties politikos kūrimo procesuose, nes nėra suinteresuoti ir, nepriklausomai nuo kitų veikėjų, sąmoningai renkasi likti nuošalyje, arba nemato dalyvavimo šiuose procesuose naudos, nes valstybėje dominuoja stipri, unifikuota praeities vizija. Futuristai (*mnemonic prospectives*) tiki, jog vyksta tam tikra kova dėl neišvengiamos geresnės ateities, todėl politinę energiją skiria ateities

⁵⁶ Jelin, 45.

⁵⁷ M. Bernhard, J. Kubik, *Twenty Years After Communism: the Politics of Memory and Commemoration*, New York: Oxford University Press, 2014.

⁵⁸ Bernhard, Kubik, 3-7.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Bernhard, Kubik, 11.

kūrimui ir meta iššūkį konkuruojančioms jos vizijoms.⁶¹

Atminties režimas, kuriame veikia atminties kūrėjai, autorių yra apibrėžiamas kaip organizuotas būdas prisiminti tam tikrą klausimą/faktą/įvykį duotuoju periodu,⁶² (kuomet **atminties laukas** yra apibrėžiamas kaip atminties reikšmių rinkinys, organizuotas būdas prisiminti visus reikšmingus klausimus tiriamoje valstybėje duotuoju periodu.).⁶³

Bernhard ir Kubik išskiria 3 galimus **atminties režimų tipus**: suskilusiu (*fractured*) vadinamas atminties režimas, susiformuojantis, kai prie debatų tam tikru klausimu atminties lauke prisijungia veikėjas, atitinkantis atminties kario charakteristikas. Pilarizuotas (*pillarized*) atminties režimas egzistuoja tuomet, kai atminties lauke koegzistuoja pliuralistų ir neigėjų tipo veikėjai. Nors veikėjų būdai interpretuoti praeitį skiriasi, tačiau šiam režimui būdinga vyraujanti tolerancija. Suvienytas (*unified*) atminties režimas yra grindžiamas sutarimu dėl būdo interpretuoti praeitį, kai visi atminties lauke esantys veikėjai yra *de facto* neigėjai, bei nėra atminties konfliktų.⁶⁴

Veikėjo padėtį atminties režime nulemia jo skaičiavimai, kiek naudos jis gautų iškelęs tam tikrą atminties klausimą. Kitaip tariant, veikėjų padėtys yra nuo konteksto priklausantys strateginiai pasirinkimai.⁶⁵

Pagrindiniai veiksniai, darantys įtaką veikėjo sprendimams renkantis atminties strategiją, yra tam tikri suvaržymai, kurie kyla iš kultūrinės ir struktūrinės/institucinės dimensijų. Suvaržymai gali būti:

- a) kultūriniai, per vertybes ir įvairias reikšmes įtvirtinti veikėjų turimuose diskursuose;⁶⁶
- b) religinės, etninės, lingvistinės skirtys (tai svarbūs istoriniai-kultūriniai suvaržymai, apie jas esančios įtampos yra centrinės atminties politikai);⁶⁷
- c) kultūriniai pasirinkimai, kuriuos veikėjai daro tuose suvaržymuose (pavyzdžiui, specifinių ideologinių temų naudojimas);
- d) instituciniai politinio lauko, kuriame veikia atminties kūrėjai, suvaržymai (nulemti valstybės struktūros, režimo pobūdžio.⁶⁸)

Taigi, siekiant ištirti tam tikrų atminties kūrėjų vaidmenį konstruojant romų genocido atminties praktikas Lietuvoje, svarbu charakterizuoti atminties kūrėjus, nustatyti jų padėtį atminties režime, bei aprašyti atminties režimą, kuriame jie veikia.

⁶¹ Bernhard, Kubik, 13-15.

⁶² Bernhard, Kubik, 16.

⁶³ Bernhard, Kubik, 17.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Pavyzdžiui, vengrų atminties kūrėjas gali neįtraukti Budapešto rudens į savo retoriką, tačiau negali nežinoti apie šį įvykį

⁶⁷ Bernhard, Kubik, 24.

⁶⁸ Bernhard, Kubik, 12.

2.3. Išorės ir vidaus atminties kūrėjai

Pristačius šiam darbui reikšmingą atminties kūrėjų sąvoką, būtina aptarti tyrime naudojamus minėtos sąvokos pogrupius, apibrėžiančius *išorės*, *vidaus*, *užsienio* bei *vietinius* veikėjus.⁶⁹ Čia pateikiamas grupavimas visų pirma svarbus siekiant tipologizuoti potencialius Lietuvos romų genocido atminties kūrėjus pagal jų galimus siekius ir motyvacijas. *Vidaus* atminties kūrėjų pogrupiui priskiriami romų tautybės asmenys ir organizacijos, bei asmenys, priimti kaip romų bendruomenės dalis, kurie, turėdami moralinį pagrindą dalyvauti atminties kūrimo procesuose, savo (ne)veikimu atlieka svarbų vaidmenį tolesniame tyrime: pastebima, jog jei traumą patyrusios aukos ar jų artimieji imasi su atminties kūrimo procesais susijusios veiklos, jie gali būti labai įtaigūs. Tuo tarpu vidaus veikėjams neišnaudojus turimo moralinio pagrindo atminties konstravimui, jų pasyvumas lemia *išorės* veikėjų įsitraukimą į atminties formavimo procesus.⁷⁰

Išorės veikėjų pogrupiui, sudarytam iš kitų tyrėjų ir organizacijų, priskiriamas gebėjimas institucionalizuoti traumą patyrusių aukų asmenines patirtis ir paversti jas politine atmintimi. Šiame darbe *išorės* veikėjai dar skirstomi į *užsienio* bei *vietinius išorės* veikėjus. Šis skirstymas tampa svarbus tyrimui atsižvelgiant į pasirinktos teorijos – transnacionalinės atminties kūrimo – specifiką.

Svarbu paminėti, jog egzistuoja užsienio ir vietinių *išorės* veikėjų veiklos persidengimo tikimybė kuriant romų genocido atmintį Lietuvoje – reprezentuodami tarptautines normas vietiniai veikėjai gauna galimybę daryti įtaką ir transnacionaliniams prisiminimams.⁷¹ Todėl, siekiant ištirti kaip vyksta Lietuvos romų genocido atminties formavimo procesai, tampa svarbu išanalizuoti tiek užsienio, tiek vietinių atminties kūrėjų su romų genocido atmintimi susijusias iniciatyvas, ir ištirti galimą užsienio veikėjų įtaką vietiniams atminties kūrimo procesams, taip nustatant galimas transnacionalinės atminties kūrimo Lietuvos romų genocido atveju užuomazgas.

2.4. Transnacionalinai atminties kūrimo procesai

Transnacionalinių procesų įtaką valstybės politikai konstruojant tapatybes ir interesus, taigi, ir kuriant atmintį, savo disertacijoje tiria S. N. Swimelar. Naudodamasi konstruktyvizmo teorine prieiga, autorė siekė išmatuoti viešų ir privačių transnacionalinių veikėjų įtaką keičiant valstybių elgesį Čekijos romų ir Rumunijos vengrų atvejais. Studijos duomenimis, nuo 1990 iki 2002 m. mažumų politika tiriamose valstybėse buvo paveikta transnacionalinio mažumų teisių tinklo, į kurį yra įsitraukusios abi šalys. Pasak tyrimo autorės, mažumų teisių diskursas, liberalios demokratijos iškilimas ir Europos integracijos procesai pakeitė kontekstą, kuriame yra diskutuojamas mažumų klausimas: vieši veikėjai tapo svarbesni už privačius, šalių elitai tapo atviresni pokyčiams. Swimelar

⁶⁹ Žiūrėti priedą nr.1

⁷⁰ Budrytė, 10.

⁷¹ Budrytė, 8.

įrodė, jog Europos integracijos procesai ir instituciniai pokyčiai valstybėse kaip transnacionalinio spaudimo padariniai gali būti susiję.⁷² Ši tarpusavio priklausomybė svarbi toliau nagrinėjant transnacionalinės atminties kūrimo procesus.

Šiuos procesus tiria A. Sierp ir J. Wuestenberg darbe „Linking the Local and the Transnational: Rethinking Memory Politics in Europe”.⁷³ Autoriai tiria naratyvų, gebančių peržengti nacionalines ribas, konstrukciją bei individų ir institucijų vaidmenį reprezentuojant šiuos naratyvus Europos Sąjungoje. Vykstant Europos integracijos procesams, Europos Sąjungos institucijos naudoja tam tikrus naratyvus tam, kad sukurtų europietišką atmintį.⁷⁴

Tai įrodo, jog skirtingų lygmenų (vietinio, nacionalinio, supranacionalinio) atminties kūrėjai geba kooperuotis, o atminties politikos gali būti apsprendžiamos ir įgyvendinamos transnacionaliniame lygmenyje, ir perkeliamos į vietines bei nacionalines praktikas.⁷⁵

Šių tyrimų išvados suteikia pagrindą klausti, ar panašios praktikos gali būti aptinkamos Lietuvoje. Yra žinoma, jog Lietuvoje yra vykdomos Europos Sąjungos finansuojamos romų integracijos programos: įgyvendindamas 2011 m. Europos Komisijos komunikatą „Dėl Europos Sąjungos romų nacionalinių strategijų plano iki 2020 metų“ Lietuvos Respublikos kultūros ministras Šarūnas Birutis patvirtino Romų integracijos į Lietuvos visuomenę 2015–2020 m. veiksmų planą.⁷⁶ Plano 1 skyriaus bendrosiose nuostatose nurodyta paskirtis – mažinti romų diskriminaciją ir socialinę atskirtį, skatinti romų dalyvavimą visuomenės gyvenime, didinti romų bendruomenės sąmoningumą ir visuomenės toleranciją romų tautinei mažumai. Siekiant didinti romų kultūros atvirumą ir visuomenės toleranciją yra siūloma į atnaujintas bendrąsias programas įtraukti temas, susijusias su romų istorija, genocidu Antrojo pasaulinio karo metais bei siekti oficialaus romų holokausto pripažinimo.

Todėl tiriant su romų genocido Lietuvoje atminties konstravimu susijusius atminties kūrėjus tampa svarbu ne tik nustatyti, kaip yra konstruojamos romų genocido atminties praktikos Lietuvoje, bet ir patikrinti šio darbo **prielaidą**, teigiančią, jog su romų genocido atminties formavimo procesais bei diskusijų, susijusių su romų genocido atmintimi, suaktyvėjimu Lietuvoje gali būti susijusios Europos Sąjungos institucijos.

⁷²Safia Noel Swimelar, "The making of minority rights and the return to Europe: International norms and transnational actors in the Czech Republic and Romania." Daktaro disertacija, University of Nebraska-Lincoln, 2003, 509. <<http://digitalcommons.unl.edu/dissertations/AAI3092602/>> [Žiūrėta 2015-12-01].

⁷³Aline Sierp, Jenny Wüstenberg, „Linking the Local and the Transnational: Rethinking Memory Politics in Europe.” *Journal of Contemporary European Studies*, nr. 23(3), 2015, 321-329.

⁷⁴Sierp, Wüstenberg, 324.

⁷⁵Sierp, Wüstenberg, 327-328.

⁷⁶Lietuvos Respublikos kultūros ministro įsakymas dėl romų integracijos į Lietuvos visuomenę 2015-2020 metų veiksmų plano patvirtinimo, 2015-01-29, Nr.IV-48, aštuntasis skirsnis. <<https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/4a774b20a7c711e4a82d9548fb36f682>> [2016-02-19]

3. Metodas ir metodologija

Politikos mokslų lauke atminties tyrimai vis dar yra pradinėje stadijoje,⁷⁷ todėl daugelis atminties studijas pritaikyti politikos moksluose skirtų teorijų yra ne baigtinės, visa apimančios, o veikiau atviros naujos prieigos ir žiūros taškams. Kadangi šiame darbe naudojamoje Bernhard ir Kubik teorijoje apsiribojama vietiniais veikėjais, dalyvaujančiais atminties kūrimo procesuose, atsiranda galimybė ją pritaikyti platesniame tyrimo lauke ir transnacionalizuoti, įvedus į teoriją naujus, transnacionalinius veikėjus – atminties kūrėjus.

Egzistuoja dvi pagrindinės prieigos atminties kūrėjų studijoms: kai kurie autoriai teigia, jog atminties kūrėjai yra apsiskelbę istorinės tiesos nešėjai, skatinami emocijų ir iracionalumo, misionieriai, siekiantys atskleisti „tikrąją istoriją“.⁷⁸ Šiame tyrime yra naudojama kita, populiariesnė prieiga, siūlanti į atminties kūrėjus žvelgti kaip į racionalius, dažnai - politinius veikėjus, gebančius sąmoningai interpretuoti ir instrumentalizuoti praeitį.

Šiame darbe atminties studijos, remiantis Kubik bei Bernhard apibrėžtu jų santykiu su lyginamaisiais tyrimais, yra ne tik normatyvinė dilema, bet ir empirinis bei analitinis tyrimų objektas.⁷⁹ Siekiant praktiškai įvertinti, kaip tiriamu atveju kyla ir vyksta manipuliacija praeitimi ir atmintimi, tyrimui įgyvendinti pasirinkta kokybinės atvejo analizės tyrimo strategija.

Kokybinė atvejo analizė gali padėti atsakyti į tyrimo klausimus, nes leidžia rinkti duomenis įvairiais būdais, suteikia erdvės interpretacijai ir galimybę savarankiškai vertinti tyrimo rezultatus - Lietuvos romų genocido atmintis, naudojant transnacionalinės atminties prieigą, nebuvo tirta ankstesniuose mokslininkų darbuose, todėl žinių apie tiriamą sritį trūkumas reikalauja lanksčios ir atviros tyrimo strategijos. Atsižvelgiant į tai, jog atvejo analizė suteikia galimybę visapusiškai ištirti tyrimo objektą, tai leidžia įvertinti daugiau reiškinių aspektų, ir giliau pažvelgti į vieną iš plataus romologijos studijų lauko aspektų – romų genocido atmintį – Lietuvoje.

Siekiant išanalizuoti transnacionalinį romų genocido atminties Lietuvoje aspektą bei atsakyti į tyrimo klausimus, pasirinkta dviejų žingsnių tyrimo strategija: šaltinių analizė derinama su kokybiniais interviu.

3.1. Šaltinių analizė

Šaltinių analizė reikalinga tam, kad būtų identifikuoti potencialūs atminties kūrėjai, susiję su romų genocido Lietuvoje atmintimi, bei ištirta viešojoje erdvėje matoma jų veikla. Remiantis preliminariais įvairių šaltinių⁸⁰ duomenimis, didžiausią dėmesį romų genocidui Lietuvoje pastaraisiais metais skiria šie asmenys ir organizacijos⁸¹:

⁷⁷ Bernhard, Kubik, 7.

⁷⁸ Budrytė, 9.

⁷⁹ Bernhard, Kubik, 3-4.

⁸⁰ Organizacijų ir/ar asmenų internetiniai tinklalapiai, išplatinti pranešimai spaudai, vieši pasisakymai.

1. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRT centras);
2. Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės;
3. Tautinių bendrijų namai ir tautinių bendrijų taryba;
4. Žmogaus teisių stebėjimo institutas;
5. Lietuvos žmogaus teisių centras;
6. Aušra Simoniukštytė, romų kultūros Lietuvoje tyrinėtoja, antropologė;
7. Vida Beinortienė, Panevėžio romų bendruomenės reikalų įgaliotinė, rinkusi Panevėžio romų atsiminimus;
8. Romų visuomenės centras;
9. Atviros Lietuvos fondas.

Sudarius preliminarų sąrašą, būtina atlikti gilesnę išskirtų veikėjų veiklos, išplatintų pranešimų spaudai, viešų pasisakymų analizę. Pagrindiniai aspektai, į kuriuos kreipiamas dėmesys analizės metu, yra potencialių atminties kūrėjų veikla, susijusi su romų genocidu, jų memorialinės iniciatyvos, pozicija romų genocido klausimu, santykis su kitais veikėjais.

Ši informacija skirta:

- a) Patvirtinti arba paneigti potencialių atminties kūrėjų tinkamumo prielaidą;
- b) Pakeisti arba patvirtinti raktinių informantų kokybiniams interviu sąrašą;
- c) Papildyti klausimyną, skirtą kokybiniams interviu.

3.2. Interviu

Antroji empirinio tyrimo dalis skirta kokybiniams interviu su asmenimis, nagrinėjančiais romų genocido atminties klausimus Lietuvoje, bei šiuos klausimus tiriančių organizacijų atstovais. Pokalbių tikslas - daugiau sužinoti apie tyrimo objektą, nustatyti atminties kūrėjų prigimtį, jų veiklos galimas priežastis, aprašyti atminties režimą bei išsiaiškinti galimus transnacionalinius romų genocido atminties aspektus.

Šio tyrimo įgyvendinimui, kaip vienas iš duomenų rinkimo būdų, pasirinktas pusiau struktūruotas interviu. Ši interviu rūšis pasirinkta įvertinus tai, jog iš anksto pasiruošus tik pagrindinius klausimus, būtų paliekama galimybė pokalbio metu papildyti klausimyną naujais klausimais, nulemtais pašnekovo atsakymų specifikos.⁸¹ Tai suteikia interviu procedūrai lankstumo, kuris tampa būtinas atsižvelgiant į galimus skirtingus interviu pašnekovų siekius, motyvacijas ir varijuojančias veiklas dalyvaujant romų genocido atminties kūrimo procesuose.

⁸¹ Šis sąrašas tyrimo metu buvo papildytas naujais duomenimis.

⁸² Rimantas Tidikis, *Socialinių mokslų tyrimų metodologija*, Lietuvos Teisės Universitetas, Vilnius, 2003. 467.

Interviu pašnekovai atrinkti netikimybiškai, remiantis pirminės duomenų analizės duomenimis. Šie asmenys pasirinkti kaip raktiniai informantai - ekspertai, dėl savo profesinės ir gyvenimo patirties turintys didžiausią kompetenciją ir patikimiausią bei pakankamai išsamią informaciją apie tyrimo objektą – romų genocido atmintį Lietuvoje. Iš jų tyrėjas gali gauti maksimalią ir detalią informaciją apie tiriamą objektą, aptarti ir patikrinti tyrimo hipotezes, įvertinti įvairias tyrimo metodikas, susidaryti tikslesnę tyrimo proceso programą.⁸³

Klausimynas⁸⁴ kokybiniams interviu sudarytas remiantis Jelin bei Bernhard ir Kubik teorijomis, taip pat turima pirmine informacija apie potencialius atminties kūrėjus. Klausimai suskirstyti į tris pagrindinius blokus:

- A) romų genocidas Lietuvoje ir jo atmintis;
- B) organizacijos/asmens veikla;
- C) romų genocido atmintis, kita informacija.

3.3. Duomenų analizė

Pritaikant Bernhard ir Kubik modelį Lietuvos romų genocido atminties politikai tirti, svarbios dvi sąvokos: **atminties kūrėjas** (*mnemonic actor*) ir **atminties režimas** (*memory regime*). Šiame darbe veikėjas (asmuo ar organizacija) yra laikomas atminties kūrėju, jei atitinka šias Jelin bei Bernhard ir Kubik teorijose pateikiamas sąlygas: veikia atminties lauke; atkreipia visuomenės dėmesį į romų genocido klausimą, stengiasi jį aktualizuoti; yra suinteresuotas įteisinti specifinę (savo palaikomą) romų genocido interpretaciją; turi (numanomas) politinius siekius. Atminties režimas, kuriame veikia tiriami atminties kūrėjai, šiame darbe yra apibrėžiamas kaip organizuotas būdas prisiminti romų genocidą, vykdytą Lietuvoje nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu.

Atsižvelgiant į Kubik ir Bernhard tyrime siūlomą atminties režimų analizės planą, šiame darbe atliekant duomenų, gautų žvalgant pirminius šaltinius, bei interviu metu, analizę, tampa svarbu nustatyti:

- a) atminties kūrėjų tipą (diskursą, charakteristiką, politinę kilmę);
- b) atminties režimo charakteristikas;
- c) veiksmų, darančių įtaką atminties kūrėjų ir režimų formavimuisi, kilmę.

Siekiant iširti veikėjų motyvaciją ir suinteresuotumą dalyvauti atminties kūrimo procesuose, svarbu atkreipti dėmesį į kultūrinius ir strateginius-institucinius suvaržymus, kurie, pasak Bernhard ir Kubik, lemia veikėjo sprendimus renkantis atminties strategiją.⁸⁵

Kadangi Bernhard ir Kubik siūlo kreipti ypatingą dėmesį į tam tikrų įvykių minėjimus, kaip į „derlingą dirvą“ atminties kūrėjams,⁸⁶ tiriant potencialius atminties kūrėjus yra svarbu patikrinti,

⁸³ Tidikis, 467.

⁸⁴ Žiūrėti priedą nr. 2

⁸⁵ Bernhard, Kubik, 12.

kieno iniciatyva šalyje vyko renginiai, minėjimai, susiję su genocido atmintimi, kokioms su tuo susijusioms datoms ir vietoms yra teikiama didžiausia reikšmė.

Siekiant visapusiškai ištirti analizuojamą atminties režimą, tampa svarbus tam tikro įvykio minėjimo savarankiškumas. Praktikoje pasitaiko skirtingų atminties režimų susiejimas – sluoksniavimas. Pavyzdžiui, Baltijos valstybėse Baltijos kelias susietas su Ribentropo-Molotovo pakto minėjimu. Toks sluoksniavimas gali arba padėti, arba susilpninti minėjimų socio-kultūrinį ir politinį poveikį.⁸⁷ Todėl svarbu atkreipti dėmesį ar minėjimai savarankiški, ar ne.

Siekiant praplėsti taikomas teorijas į tyrimą įterpiamas transnacionalinės atminties aspektas, todėl tiriant atminties kūrėjus taip pat svarbu nustatyti jų transnacionalinius ryšius ir identifikuoti galimus impulsus, ateinančius iš už nacionalinės valstybės ribų.

Taigi, siekiant ištirti atminties kūrėjus, šaltinių ir interviu analize siekiama atsakyti į šiuos klausimus:

- a) Ar veikėjas atitinka atminties kūrėjo charakteristiką?
- b) Kokia yra atminties kūrėjo kilmė, veiklos specifika?
- c) Koks veikėjo diskursas? Kokiomis kategorijomis vadovaujasi veikėjas, aprašydamas atmintį?
- d) Kas gali lemti veikėjo pasirinkimus? Ar susiduriama su kliūtimis?
- e) Koks yra veikėjo santykis su kitais veikėjais, oficialiais ir neoficialiais?
- f) Ar ir kaip veikėjas dalyvauja derybose dėl atminties?
- g) Ar ir kokius politinius skaičiavimus veikėjas atlieka?
- h) Ar veikėjo veikloje randami transnacionaliniai aspektai? Kokie?
- i) Kokias išvadas, remiantis surinkta informacija, galima daryti apie romų genocido atminties režimą Lietuvoje?

Įgyvendinant šį tyrimą svarbu atsižvelgti į atminties studijų padėtį socialinių mokslų teorijų lauke. Atmintis yra subjektyvi, todėl su ja dirbantys tyrėjai turi ieškoti alternatyvių informacijos šaltinių, galinčių padaryti surinktą medžiagą kiek galima labiau objektyvią.⁸⁸

Svarbu atkreipti dėmesį į tai, jog į tyrimą sąmoningai nėra įtraukiamos visos Lietuvoje veikiančios romų organizacijos. Tirti pasirinktas „Romų visuomenės centras“ – pirmoji romų organizacija, pradėjusi minėti ir toliau organizuojanti romų genocido Lietuvoje minėjimus, ir Panevėžio romų įgaliotinė Vida Beinortienė, veikianti labiau kaip romų bendruomenės dalis, nei išorės veikėja. Romų santykis su romų genocidu šiame darbe nėra atskirai tiriamas.

⁸⁶ Bernhard, Kubik, 10.

⁸⁷ Bernhard, Kubik, 28.

⁸⁸ Emily Keightley, „Remembering research: memory and methodology in the social sciences.“ *International Journal of Social Research Methodology*, 2010, 13:1, 61-62.

4. Lietuvos romų genocido atmintis kaip atminties kūrėjų veikimo laukas

4.1 Atminties kūrėjų atranka

Siekiant nustatyti su romų genocido Lietuvoje atmintimi susijusius potencialius atminties kūrėjus, buvo išnagrinėta viešoje erdvėje matoma jų veikla. Šiame darbe kaip viešojoje erdvėje pasirinkta internetinė erdvė su joje laisva prieiga aptinkamais organizacijų ir/ar asmenų internetiniais tinklalapiais, su romų genocido tema susijusiais jų išplatintais pranešimais spaudai, viešais pasisakymais. Žemiau pateikiami tirti veikėjai ir jų veiklos aprašymai:

a) Tautinių mažumų departamentas

Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės (toliau – departamentas) - už tautinių mažumų politikos įgyvendinimą atsakinga institucija, atkurta 2015 metų liepos 1 d.⁸⁹

Viena iš Tautinių mažumų departamento veiklų yra romų integracijos skatinimas. Kai valstybės narės Europos Komisijos buvo raginamos sukurti nacionalinį informacijos centrą, arba paskirti instituciją, turinčią koordinuoti Nacionalinės romų integracijos strategijos vystymą ir įgyvendinimą valstybėse, šio veiksmų plano įgyvendinimo stebėseną buvo paskirta Tautinių mažumų departamentui.⁹⁰

Remiantis pirmine duomenų analize išryškėjo tendencija Tautinių mažumų departamentui užimti informacijos skleidėjo poziciją - departamento internetinėje svetainėje pateikiama su Lietuvos romų genocidu susijusi informacija, dalijamasi pranešimais apie artėjančius ir įvykusius romų renginius. Departamento direktorė dr. Vida Montvydaitė, 2016 m. balandžio 6–7 d. dalyvavo Rumunijos Parlamente organizuotoje tarptautinėje konferencijoje „Užmiršti balsai“, skirtoje Antrojo pasaulinio karo metu vykdytam romų genocidui.⁹¹

Nors departamentas informuoja ir dalyvauja tokiuose renginiuose, tačiau iš departamento kylančių iniciatyvų romų genocido minėjimui nepastebėta. Tačiau 2016 m. Tautinių mažumų departamentas numato skirti finansavimą rugpjūčio 2 dienos (romų genocido dienos) minėjimui.⁹² Kokybiniam interviu pasirinkta departamento vyr. specialistė, romų tautinės mažumos kuratorė Gražina Sluško.

Taip pat svarbu paminėti departamentui atskaitingą Tautinių bendrijų tarybą, ir Tautinių bendrijų namus. Romų bendruomenė ir juos atstovaujantys asmenys bendradarbiauja su šiomis institucijomis, ir taip pat gali naudoti jas kaip platformą informacijos sklaidai. Tačiau tiek

⁸⁹ Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, „Apie tautinių mažumų departamentą“ <<http://tmde.lrv.lt/lt/apie-tautiniu-mazumu-departamenta>> [Žiūrėta 2016-03-14].

⁹⁰ Europos komisija, „Nacionalinė romų integracijos strategija.“ <http://ec.europa.eu/justice/discrimination/roma-integration/lithuania/national-strategy/national_lt.htm> [Žiūrėta 2016-03-14].

⁹¹ Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, „Balandžio 8-oji - Tarptautinė romų diena“ <<http://tmde.lrv.lt/lt/naujienos/balandzio-8-oji-tarptautine-romu-diena>> [Žiūrėta 2016-03-14].

⁹² *ibid*

Tautinių bendrijų taryba, tiek Tautinių bendrijų namai neveikia autonomiškai, todėl šie veikėjai nebuvo įtraukti į potencialių atminties kūrėjų sąrašą.

b) Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo (LGGRT) centras yra tarpžinybinė valstybės institucija, tirianti visas genocido bei kitų nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų apraiškas ir Lietuvos gyventojų persekiojimą okupacijų metais, taip pat ginkluoto ir neginkluoto pasipriešinimo okupacijoms procesus, inicijuojanti genocido organizatorių ir vykdytojų teisinį įvertinimą, įamžinanti laisvės kovotojų ir genocido aukų atminimą.⁹³ Šio centro memorialiniam departamentui yra pavaldus centro įkurtas Genocido aukų muziejus.

2015 m. rugpjūčio 3 d. Genocido aukų muziejuje Vilniuje paminėta Tarptautinė romų holokausto aukų atminimo diena. Minėjimą surengė LGGRT centras, jame dalyvavo romų bendruomenės nariai, kitų organizacijų atstovai. Genocido aukų muziejuje buvo atidaryta paroda, skirta nacių okupacijos laikotarpiu nukentėjusiųjų romų bendruomenės narių atminimui. Yra žinoma, jog LGGRT centras kartu su Kaišiadorių savivaldybe ir Pravieniškių seniūnija derina romų holokausto aukų atminimo įamžinimo Pravieniškėse planus.⁹⁴

Taigi, tarp daugelio su represiniais režimais susijusių LGGRT centro vykdomų veiklų pastebima ir su romų genocidu susijusių iniciatyvų. Tačiau analizuojant, kokia apimtimi centras užsiima romų genocido klausimu, tampa svarbu kaip galimai pusiau savarankišką veikėją išskirti Genocido aukų muziejų. Tikėtina, jog centro veikla yra labiau susijusi su istoriniais tyrimais, o muziejaus – su atmintimi ir minėjimais. Todėl tolesniam tyrimui pasirinkta tirti tiek tyrimų centro, tiek muziejaus atitikimą atminties kūrėjų charakteristikoms, siekiant interviu metu nustatyti šių dėmenų savarankiškumą ir tarpusavio priklausomybę.

LGGRT centro generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė pokalbiui rekomendavo du Genocido aukų muziejaus darbuotojus - Genocido aukų muziejaus istorijos skyriaus vedėją Ramunę Driaučiūnaitę, rengusią romų genocidui skirtą parodą, ir Genocido aukų muziejaus direktorių, memorialinio departamento direktoriaus pavaduotoją Eugenijų Peikštenį. Remiantis pastarojo rekomendacijomis, suderintas papildomas interviu su Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento Istorinių tyrimų programų skyriaus vedėja Edita Jankauskiene.

c) Lietuvos žmogaus teisių centras

Lietuvos žmogaus teisių centras – nuo 1994 m. žmogaus teisių apsaugos ir švietimo srityje dirbanti nevyriausybinė organizacija, kurios pagrindiniai uždaviniai yra skleisti žinias apie

⁹³ Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Bendrosios nuostatos, 1 skirsnis. <<http://genocid.lt/centras/lt/630/c/>> [Žiūrėta 2016-04-01].

⁹⁴ Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, „Balandžio 8-oji - Tarptautinė romų diena“ <<http://tmde.lrv.lt/lt/naujienos/balandzio-8-oji-tarptautine-romu-diena>> [Žiūrėta 2016-03-14].

Europos Sąjungoje ir visoje tarptautinėje bendruomenėje pripažįstamus žmogaus teisių apsaugos standartus.⁹⁵

Centro veiklos sritys apima ir romų integracijos klausimus, tačiau informacijos, susijusios su Lietuvos romų genocidu, centro internetiniame puslapyje nėra pateikiama daug. Plačiausiai šią temą aptarianti publikacija svetainėje *manoteises.lt* buvo paskelbta 2015 m., joje aprašomas tais pačiais metais įvykęs romų genocido minėjimas Genocido aukų muziejuje⁹⁶, pateikiama V. Beinortienės surinkta informacija apie romų aukas Antrojo pasaulinio karo metais,⁹⁷ dalijamasi nuotraukomis iš renginio Tarptautinei romų holokausto atminimo dienai paminėti. Žmogaus teisių centras, vykdydamas projektą „Šviečiantys ekranai, kalbantys akmenys. Lietuvos žydų ir romų palikimo refleksijos“, numato įamžinti romų, nukentėjusių Holokausto metu, atminimą Panevėžyje.⁹⁸

Atsižvelgiant į tai, kad centras neturi išskirtinai romų klausimus koordinuojančio specialisto, susiekus su centro direktore, teisės ir advokacijos eksperte Birute Sabatauskaite, ji rekomendavo pokalbiui susitikti su ja bei šio centro projektų administratore Simona Gaidyte.

d) Žmogaus teisių stebėjimo institutas

Nepaisant to, jog Žmogaus teisių stebėjimo institutas buvo įtrauktas į preliminarų sąrašą, ši organizacija nevykdo sistemingos su romų genocidu susijusios veiklos. Paaikškėjo, jog instituto veikla apsiriboja romų integracijos klausimais, o romų genocido tema instituto internetinėje svetainėje buvo minima šių veiklų kontekste, be sąmoningo ketinimo dirbti ties šiuo klausimu. Susisiekus su instituto darbuotojais, jie nurodė, jog su šiais klausimais organizacija nedirba, todėl negali pateikti ekspertinių įžvalgų. Dėl šių priežasčių institutas buvo pašalintas iš potencialių atminties kūrėjų sąrašo kaip reikalavimų tolesniam tyrimui neatitinkanti organizacija.

e) Aušra Simoniukštytė

Socialinė antropologė, romų kultūros Lietuvoje tyrinėtoja Aušra Simoniukštytė kaip galima atminties kūrėja šiame tyrime pasirinkta dėl savo darbų, susijusių su Lietuvos romais, gausos. A. Simoniukštytė atliko antropologinių romų kultūros tyrimų, surinko romų biografinių pasakojimų.

Romų genocidas yra viena iš temų, su kuriomis dirba mokslininkė. A. Simoniukštytė bendradarbiauja su Lietuvos romų organizacijomis, Žmogaus teisių centru, kitomis organizacijomis, 2015 m. vykusiam Romų genocido atminimo dienos renginyje A. Simoniukštytė kalbėjo apie su genocidu susidūrusių romų prisiminimuose aptinkamą trauminę patirtį⁹⁹, tais pačiais metais Panerių

⁹⁵ Lietuvos žmogaus teisių centras, „Apie centrą.“ <<http://manoteises.lt/lchr/>> [Žiūrėta 2016-04-01].

⁹⁶ Lietuvos žmogaus teisių centras, „Romų holokaustas – niekam nežinomos istorijos.“ 2015. <<http://manoteises.lt/straipsnis/romu-holokaustas-niekam-nezinomos-istorijos/>> [2015-04-01]

⁹⁷ *ibid*

⁹⁸ Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, „Balandžio 8-oji - Tarptautinė romų diena“ <<http://tmde.lrv.lt/lt/naujienos/balandzio-8-oji-tarptautine-romu-diena>> [Žiūrėta 2016-03-14].

⁹⁹ Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, „Tarptautinė romų holokausto aukų atminimo diena.“ 2015. <<http://genocid.lt/centras/lt/2488/a/>> [2016-04-01].

memoriale mokslininkė skaitė paskaitą „Lietuvos romų genocidas nacių okupacijos metais ir jo atminimas“.

f) Panerių memorialas, vedėjas Zigmas Vitkus

Nors Panerių memorialinio muziejaus ir jo ekspozicijos vadovo nebuvo preliminariniame galimų atminties kūrėjų sąraše, tačiau, remiantis A. Simoniukštytės rekomendacija, Zigmas Vitkus buvo įtrauktas į tolesnio tyrimo pašnekovų sąrašą.

Panerių memorialas yra Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus padalinys bei masinių žudynių, vykdytų nacistinės Vokietijos okupacijos metu, vieta. Vilniaus romų bendruomenė kasmet vyksta į Panerių memorialą paminėti Tarptautinės romų holokausto aukų atminimo dienos. 2015 m. vasarą memoriale vykusiam paskaitų cikle apie Holokaustą romologė A. Simoniukštytė skaitė paskaitą apie romų genocidą.¹⁰⁰

Z. Vitkus, šiuo metu užimantis memorialo vedėjo pareigas, kreipia dėmesį ne tik į Holokausto metu Lietuvoje nukentėjusius žydus, bet ir į romų bendruomenę. Romų klausimais, romų bendruomenės problemomis jis domėjosi ir anksčiau.¹⁰¹ Kadangi Z. Vitkus pageidavo gauti raštu pateiktus klausimus, interviu su juo buvo atliktas elektroniniu paštu.

g) Atviros Lietuvos fondas

Atviros Lietuvos fondas buvo įtrauktas į preliminarų galimų atminties kūrėjų sąrašą dėl vykdytų pirmųjų su romais susijusių veiklų Lietuvoje. Veiklą pradėjęs 1990 m., Atviros Lietuvos fondas ėmė vykdyti programą, skirtą susipažinti su romų bendruomene.¹⁰² Susisiekus su Violeta Toleikiene, koordinavusia su romais susijusias fondo veiklas, paaiškėjo, jog fondas bendradarbiavo su *Roma Foundation* ir *Romani Union* atstovais, inicijavo programą romų mokiniams remti, organizavo seminarus mokytojams, dirbantiems su romų vaikais, taip pat skleidė informaciją apie romų kultūrą ir etninį savitumą. Fondas organizavo seminarą apie nevyriausybines organizacijos steigimą, pilietinį dalyvavimą, projektų rengimą, žmogaus teises romų lyderiams. Romų vaikams organizavo vasaros stovyklas. Fondas buvo išleidęs romų kalendorių ir romų piešinių parodos katalogą. Tačiau, V. Toleikienės teigimu, romų genocido klausimais fondas nedirbo. Dėl šios priežasties Atviros Lietuvos fondas nepateko į tolesnį tyrimą.

h) Vida Beinortienė

Panevėžyje gyvenanti ir su šio miesto romų bendruomene daugiau nei 18 metų dirbanti Vida Beinortienė yra be atlygio dirbanti romų įgaliotinė, išmananti daugumą su šia bendruomene susijusių klausimų. Ji kartu su vienuole Daiva Tumasonyte, vadovaujančia Panevėžio Dievo

¹⁰⁰Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, „Paskaitos Panerių memoriale.“ 2015. <<http://www.jmuseum.lt/index.aspx?Element=ViewArticle&TopicID=815>> [Žiūrėta 2016-04-01].

¹⁰¹Zigmas Vitkus, „Apie kovą su tais, kurie tiki genais.“ *bernardinai.lt*, 2006. <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2006-01-19-zigmas-vitkus-apie-kova-su-tais-kurie-tiki-genais/5551>> [Žiūrėta 2016-04-01].

¹⁰²Atviros Lietuvos fondas, „Apie ALF.“ <<http://www.osf.lt/lt/main.htm>> [Žiūrėta 2016-04-01].

Apvaizdos seserų kongregacijos vienuolyno vaikų dienos centrui, kuriame lankosi ir romų vaikai, padeda Panevėžio romams spręsti įvairias kasdienio gyvenimo problemas.¹⁰³

V. Beinortienė yra išleidusi romų kalbos gramatiką bei sudariusi romų-lietuvių kalbų žodyną, ji taip pat aktyviai siekia romų genocido pripažinimo Lietuvos Respublikos Seime.¹⁰⁴

Aktyviai dirbdama romų genocido tema, V. Beinortienė surinko Panevėžio romų liudijimus apie jų arba jų artimųjų patirtas kančias genocido metu, ji taip pat rinko istorines su šia tema susijusias nuotraukas, kurios 2015 m. tapo romų genocidui skirtos parodos Genocido aukų muziejuje dalimi.

V. Beinortienė dėl asmeninių priežasčių pageidavo bendrauti nuotoliniu būdu, todėl vietoje įprasto interviu su ja pasirinktas pokalbis elektroniniu paštu.

i) Romų visuomenės centras

2000 m. pradėjęs veikti Romų visuomenės centras buvo įkurtas siekiant integruoti romų etninę mažumą į Lietuvos visuomenę bei išsaugoti romų tautinį savitumą. Oficialus Romų visuomenės centro tinklalapis¹⁰⁵ nėra reprezentatyvus, jį centras dalijasi su kita šalyje veikiančia romų organizacija „Čigonų laužu“. Nepaisant to, interneto naujienų puslapiuose galima rasti straipsnių, susijusių su Romų visuomenės centru. Juose dažniausiai minimi šio centro direktorės Svetlanos Novopolskajos pasisakymai įvairiomis su romų bendruomene susijusiomis temomis. Viena jų – Lietuvos romų genocidas. S. Novopolskaja su Romų visuomenės centru ir šio centro partneriais organizuoja romų genocido minėjimus, sako kalbas renginiuose.¹⁰⁶ Centras pirmasis pradėjo minėjimus Paneriuose, bendradarbiauja su netoliese jo esančia Visų Šventųjų bažnyčia, romų ir kitomis organizacijomis.¹⁰⁷

Kadangi Romų visuomenės centras yra užmezgęs ryšius su kitomis romų organizacijomis bei veikia kaip tam tikra centrinė su genocido atmintimi susijusi organizacija, interviu pasirinktas daryti su šio centro direktore S. Novopolskaja.

4.1.1. Raktiniai informantai

Remiantis analizės metu surinkta informacija apie įvairių Lietuvoje veikiančių asmenų ir organizacijų iniciatyvas, susijusias su romų genocidu, buvo pakoreguotas potencialių atminties kūrėjų sąrašas: iš jo pašalinta Tautinių bendrijų taryba, Tautinių bendrijų namai, Žmogaus teisių

¹⁰³Neringa Martinkutė, „Panevėžietės moko tolerancijos romams.“ *Panevėžio balsas*, 2010, <<http://www.roma.lt/v2/index.php?paneveaeietaes-moko-tolerancijos-romams>> [Žiūrėta 2016-04-01].

¹⁰⁴Daiva Baronienė, „Čigonų globėja savo laiko neskaiciuoja.“ *Lietuvos žinios*, 2013. <<http://lzinios.lt/lzinios/Gimtasis-krastas/cigonu-globeja-savo-laiko-neskaiciuoja/168406>> [Žiūrėta 2016-04-01].

¹⁰⁵Lietuvos čigonų bendrijos „Čigonų Laužas“ internetinė svetainė. <www.roma.lt> [Žiūrėta 2016-04-21].

¹⁰⁶Alfonsas Kairys, „08 08. Juos žudė už tai, kad jie buvo romai.“ *Lietuvos Aidas*, 2014. <<http://www.aidas.lt/lt/in-memoriama/article/11268-08-08-juos-zude-uz-tai-kad-jie-buvo-romai>> [Žiūrėta 2016-04-01].

¹⁰⁷„Paminėtas romų holokausto aukų atminimas.“, *lrytas.lt*, 2011. <<http://kultura.lrytas.lt/13129937131311483686-pamin%C4%97tas-rom%C5%B3-holokausto-auk%C5%B3-atminimas.htm>> [Žiūrėta 2016-04-01].

stebėjimo institutas bei Atviros Lietuvos fondas. Į sąrašą įtrauktas Panerių memorialinis muziejus ir jo ekspozicijos vedėjas Z. Vitkus. Po šios analizės klausimynas pokalbiams pakeistas nebuvo.

Tačiau dėl temos specifiškumo ir nedidelio ištirtumo viešai internetiniuose šaltiniuose prieinama informacija yra nedidelės apimties, pateikiami faktai ne visada aiškūs, todėl tęsiant tyrimą tapo itin svarbu gauti tikslią informaciją iš atsakingų institucijas ar save reprezentuojančių asmenų.

Svarbu pabrėžti, jog šiame darbe atminties kūrėjais laikomi tiek asmenys, tiek organizacijos. Atsižvelgiant į tai, vienais atvejais asmenys, iš kurių imami interviu, yra numanomi atminties kūrėjai, kitais atvejais jie interviu dalyvauja kaip asmenys, reprezentuojantys organizaciją, kuri galimai veikia kaip atminties kūrėjas.

Remiantis surinktais duomenimis, pateikiami raktiniai informantai kokybiniams interviu:

1 lentelė. Raktiniai informantai

Eilės nr.	Organizacija	Informantas
1	Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės	Gražina Sluško
2	Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras	Eugenijus Peikštenis, Ramunė Driaučiūnaitė, Edita Jankauskienė
3	Lietuvos žmogaus teisių centras	Birutė Sabatauskaitė, Simona Gaidytė
4	Individuali veikėja	Aušra Simoniukštytė
5	Panerių memorialas	Zigmas Vitkus
6	Individuali veikėja	Vida Beinortienė
7	Romų visuomenės centras	Svetlana Novopolskaja

4.2. Lietuvos romų genocido atminties kūrėjai

Interviu vyko pašnekovų pasirinktoje aplinkoje, kiekvienas interviu buvo individualus, todėl, priklausomai nuo pašnekovų pasakojimo stiliaus, atsakymų išsamumo, pokalbio nukrypimų užtruko skirtingai. Visi pašnekovai buvo informuoti, jog interviu atliekami siekiant surinkti informaciją bakalauro darbo tyrimui.

Kadangi pasirinkti informantai interviu dalyvavo kaip ekspertai, jų anonimiškumas nebuvo būtina prielaida informacijos rinkimui. Visų pašnekovų sutikimu, jų tapatybės yra atskleidžiamos, tačiau dėl etinių priežasčių interviu išklotinės nėra pateikiamos šio darbo prieduose. Du pašnekovai pageidavo atsakyti į klausimus raštu, todėl pokalbiai su jais vyko elektroniniu paštu. Vieno interviu metu dvi tą pačią organizaciją reprezentuojančios pašnekovės sutiko atsakinėti į klausimus kartu, o

ne po vieną. Nepaisant to, gauti interviu yra informatyvūs ir tinkami tolesniam tyrimui bei išvadoms daryti.

Žemiau pateikiama kokybinių interviu analizė. Kiekvieno interviu analizėje pateikiama svarbiausia informacija apie atminties kūrėjo veiklas, išvalgos apie jo santykį su romų genocido atmintimi, padėtį atminties režime bei ryšius su kitais veikėjais ir transnacionalines iniciatyvas. Remiantis informacijos analize, veikėjai yra charakterizuojami ir priskiriami tam tikriems tipams.

4.2.1. LGGRT centras ir Genocido aukų muziejus: derybos dėl atminties

Dėl egzistuojančios abipusės priklausomybės ir tarpusavio institucinių ryšių LGGRT centrą ir muziejų šiame darbe pasirinkta tirti kaip vieną atminties kūrėją. Organizuojant su romų genocidu susijusias veiklas, centras rengia projektus, o muziejus padeda juos įgyvendinti, suteikia platformą kalbėti pasirinkta tema. Kokybiniai interviu atskleidė kelis svarbius centro ir muziejaus veiklos atminties režime aspektus: delsimą įtraukti šį klausimą į darbotvarkę, ryšius su Europos Sąjungos institucijomis ir išryškėjusius konfliktus dėl atminties.

Nors centras ir muziejus siekia skleisti informaciją apie įvairius genocidui priskiriamus nusikaltimus, pavyzdžiui, Holokaustą, armėnų tautos genocidą, Holodomorą Ukrainoje, romų genocidu susidomėta tik 2015 metais. Be to, kelios iniciatyvos yra suplanuotos artimiausiems metams.¹⁰⁸ 2015 m. muziejuje buvo atidaryta romų genocidui skirta nuolatinė paroda, bei įvyko muziejaus organizuotas rugpjūčio 2-osios – romų genocido aukų atminties dienos – minėjimo renginys. Faktas, jog prieš daugiau nei 70 metų įvykęs masinis romų naikinimas pradėtas tirti tik 2015 m., aiškinamas užimta muziejaus darbotvarke: *„mes ir tų kitų turėjome nemažai darbų. Ir tarptautines parodas ruošėm ir visa kita, ir gal šone tai buvo pasilikę. [...] Genocido centro ir muziejaus tyrimo laikotarpis nuo 1939 iki 1990 metų imtinai, tai tokių gana daug aplamai yra neliestų temų. Tai galima sakyti, gal dėl to nelabai ir tyrinėjom.“* (E. Peikštenis.) Taip pat pastebima tendencija aiškinti, kad poreikis domėtis romų genocido atmintimi ir kalbėti šia tema tarsis atėjo savaime, kilo iš centro specifikos: *„kadangi mes dirbam tokioj institucijoj, tai mes tiesiog esam įpareigoti domėtis ne tik lietuvių tautos genocidu, ne tik Holokaustu, bet ir kitų tautinių bendrijų, kaip jos yra nukentėjusios“* (R. Driaučiūnaitė.) Pokalbių metu dominavo versija, jog atėjus laikui tirti romų genocidą, tema tarsis savaime tapo svarbi: *„Pribrendo visuomenė. Apie gėjų teises, apie moterų teises savo laiku irgi nekalbėjo. Vystantis istorijai, palaipsniui procesas bręsta“* (A.

¹⁰⁸ Ketinama vykti į Osvencimo archyvus, kur įmanoma pagal gimimo vietą nustatyti iš Lietuvos į šį lagerį išvežtus romus, bei Osvencime įrengti atminimo lentą, kurioje būtų paminėti ir „bendrapiliečiai“ romai. Centras taip pat pateikė paraišką projektui „Nežinomas Europos romų genocidas“ pagal Europos Sąjungos programos „Europa Piliečiams“ pirmąją kryptį „Europos atminimas.“ Projektas skirtas romų genocidui atminti, jame numatyti tarptautiniai renginiai, konferencijos. Ketinama išleisti knygą su tarptautinės konferencijos dalyvių pranešimais romų genocido tema. Jei paraiška nebus finansuota, centras ketina surengti konferenciją savo lėšomis.

Bubnys¹⁰⁹.) Taip pat pabrėžiamas temos neištirtumas: „*Aš manau, kad savaime taip iškyla. Galbūt dėl tos romų padėties pasaulyje, ir kad neištirta iki galo*“ (E. Jankauskienė.)

Pašnekovai įvardino veiksnius, veikiančius šio klausimo svarbą globaliu mastu, pavyzdžiui, Europos Sąjungą, iniciatyvines grupes, žmogaus teisių aktyvistus. Pastebima Europos Sąjungos mažumų teisių diskurso įtaka centro veiklai: „[...] *Europa visą laiką deklaruoja, kad reikia tautinės mažumas integruoti, ypatingai su romais problema yra ir galbūt tai padėtų ir romų integracijai į visuomenes ir taip toliau*“ (E. Jankauskienė.) Nepaisant to, centras europinių procesų nelaiko paskata savo veikloms: „*Paskutiniaisiais metais labai populiari buvo, labai populiari tema mažumų klausimai. Gal dėl to ir iškilo romų klausimas. Nežinau tų visų politinių dalykų*“ (E. Jankauskienė.)

Interviu metu paaiškėjo, jog V. Beinortienė, su kuria bendradarbiauja Genocido muziejus, romų genocido klausimu į muziejų bandė kreiptis ir anksčiau: „*informacijos labai neturėjom, buvo gal prieš 4 ar 5 metus kreipėsi [...] iš Panevėžio, kreipėsi kai kurie asmenys, lietuvių tautybės*“ (E. Peikštenis.) R. Driaučiūnaitės teigimu, V. Beinortienės atvežta medžiaga apie nuo genocido nukentėjusius Panevėžio romus tapo paskata pasidomėti šia tema plačiau.

Paklaustas apie kitas tarptautines iniciatyvas, E. Peikštenis papasakojo apie iš Tautinių mažumų departamento gautą anketą, parengtą Europos Taryboje, kurioje teigiama, jog LGGRT centras neatlieka jokių tyrimų, susijusių su romų genocidu. Peikštenis negalėjo nurodyti minėtos anketos kilmės, tačiau teigė, jog joje pateikta informacija neatitinka realybės: „*Kažkas, kas rengė, neturėjo informacijos, informacija arba klaidinga, arba iškraipyta.*“ Bendradarbiavimo tarp institucijų ir organizacijų trūkumas centro ir muziejaus yra įvardijamas kaip kliūtis darbui šia tema. Seimas ar Vyriausybė taip pat netampa grandimi tarp įvairių organizacijų, institucijų ir tarptautinių veikėjų: „*na, iš valstybės tai tokių užsakymų tikrai nebuvo, ten būna kartais kaip pavyzdžiui Europoj kas nors nuvažiuoja į tą Europos atstovybę, jie pasišneka, kažkokius klausimus pajudina, pakrutina, bet kad būtų kažkokia labai stipri iniciatyva, tai to nebuvo*“ (E. Jankauskienė.)

Tiriant LGGRT centro ir muziejaus veiklas pastebėti bent du su romų genocidu atmintimi susiję konfliktai. Derybose dėl minėjimo vietos galima identifikuoti konflikto puses - atminties kūrėjus LGGRT centrą ir Romų visuomenės centrą - bei jų naratyvus: muziejus siekė įamžinti romų aukas Pravieniškėse, nes, remiantis istorinių tyrimų duomenimis, šioje vietoje buvo nužudyta daugiausiai romų. Romų visuomenės centro teigimu, romai negali sutikti su tokiu pasirinkimu dėl naujų reikšmių, priskiriamų Pravieniškėms, žyminčių jų kaip marginalizuotos bendruomenės socialinę stigmą – polinkį į nusikalstamumą: „*Nes bent iš to taboro, nėra paslaptis, kad nemažai žmonių kalėjimuose sėdi ir taip toliau. Ir kai mes pasakėm, kad įamžinti romų atminimą - viskas tvarkoj. [...] Ir kai sužinojo, kad Pravieniškės, dalis jų išreiškė nepasitenkinimą - kodėl*

¹⁰⁹ Interviu su E. Jankauskiene metu prie pokalbio netikėtai prisijungė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius Arūnas Bubnys.

Pravieniškės? Nes jiems asocijuojasi su kuo kitu, kad ten dabartinis yra kalėjimas. Ir tai tarsi gali būti pasityčiojimas iš jų, bet aš jiems sakau, kad daugiausiai tai ten nužudyta“ (E. Peikštenis.)

Genocido muziejui nusprendus pastatyti paminklą romams Pravieniškėse buvo pastebėta, jog ankstesniais metais įrengta paminklinė kompozicija 1941-aisiais besitraukiančios Raudonosios armijos išžudytų politinių kalinių ir lagerio darbuotojų atminimui yra praradusi pirminę išvaizdą, suirusi. Tapo aišku, kad pastačius romams naują paminklą, atsiras kontrastas tarp šių atminimo ženklų. „*Pamatėm, kad disonuos: gausis romams gražus, naujas, gražioj vietoj, o tam kuklus, apipuvęs ir visa kita*“ (E. Peikštenis.) Tuomet šios idėjos buvo atsisakyta. Čia įžvelgiama kultūrinė kliūtis minėjimui, kuomet sprendimas buvo priimtas atsižvelgiant į būsimas visuomenės reakcijas, prognozuojamas remiantis bendra situacija: egzistuojančiu visuomenės nepalankumu romų bendruomenei bei itin mažu romų genocido fakto žinojimu šalyje.

Tai patvirtina, jog LGGRT centras ir muziejus yra pranašumą atminties režime turintis atminties kūrėjas, išsiskiriantis savo charakteristikomis: tai valstybinė institucija, turinti prieigą ir sąlygas dirbti su archyvine istorine medžiaga, technines galimybes, ekspertines žinias bei platformą, padedančią pradėti kalbėti apie tam tikrą klausimą, ir jį aktualizuoti. Centras ir muziejus yra itin palankioje pozicijoje savo, kaip atminties kūrėjo, veikloms vykdyti: dirbančios su atmintimi, memorialinės institucijos yra girdimos ir turi tam tikrą autoritetą. Dėl savo padėties atminties režime centras gali tapatintis su valstybe, įgyvendinti savo darbotvarkę naudojantis valstybės aparatu, ir imti monopolizuoti atmintį naudodamas turimus išteklius. Tai galėtų paaiškinti centro polinkį kalbėti labiau už romus, nei su jais, bei asimetrišką dviejų atminties kūrėjų – LGGRT centro ir muziejaus bei romų interesus artikuliuojančio Romų visuomenės centro – santykį.

Taigi, kokybinių interviu metu nebuvo nustatyti specifiniai LGGRT centro ir muziejaus politiniai tikslai, susiję su romų genocido minėjimu Lietuvoje, o bendrame kontekste romų genocidas užima nedidelę vietą šalia kitų centro ir muziejaus tiriamų temų ir rengiamų minėjimų. Nepaisant to, romų genocido atminties režime ir visų Lietuvoje vykdomų iniciatyvų, susijusių su romų genocidu kontekste centro vykdoma ir planuojama vykdyti veikla yra itin reikšminga. Tai leidžia identifikuoti LGGRT centrą ir muziejų kaip svarbų Lietuvos romų genocido atminties kūrėją.

4.2.2. Gražinos Sluško ir Tautinių mažumų departamento kelias į politinį romų genocido pripažinimą

Šiame tyrime Tautinių mažumų departamentas ir departamento poziciją artikuliuojanti vyriausioji specialistė, romų tautinės mažumos kuratorė Gražina Sluško yra laikomi vienu atminties kūrėju, turinčiu aiškų politinį tikslą - romų genocido pripažinimą. Pagrindiniai impulsai šioms

veikloms buvo gauti iš transnacionalinių institucijų, o kaip priemonės pripažinimui pasiekti departamento diskurse yra pateikiami minėjimai ir švietimas.

Pagrindinė departamento užduotis, susijusi su romais – įgyvendinti romų integracijos į Lietuvos visuomenę 2015-2020 m. veiklos planą, parengtą pagal 2011 m. Europos Komisijos komunikatą. Šio plano viena priemonių – siekti oficialaus valstybės romų genocido pripažinimo: *„mūsų iniciatyva, kurią mes bandysime „stumti“ su politikais, tai yra oficialus genocido pripažinimas.“* Tačiau šiuo metu departamento veikla, susijusi su romų genocidu, yra veikiau informacijos sklaida, nei iniciatyvų siūlymas. Departamentas dėl savo institucinės prigimties turi informacijos ir įtakos kanalus, tačiau arba dar nepasinaudojo šiuo pranašumu, arba padarė tai neefektyviai. G. Sluško sutinka, jog integracijos plane numatytos užduotys dar nėra įgyvendintos, nes planas pradėtas vykdyti neseniai, be to, atsiranda kitų kliūčių siekiant politinio romų genocido pripažinimo.

Šiuo metu departamentui itin svarbu *„ruošti dirvą oficialiam genocido pripažinimui“*, todėl minėjimai tampa reikalingi kaip priemonė priartinti visuomenę ir politinius veikėjus prie romų genocido klausimo. Šį poreikį iliustruoja Genocido aukų muziejui išsiųsta užklausa, teigianti, jog šios temos tyrimai Lietuvoje nevykdomi. Kultūrinės problemos, romų kaip aukų vaizdinio atmetimas Lietuvos visuomenėje galimai kyla dėl temos neišmanymo. G. Sluško teigimu, švietimo sistemos veikėjai neišnaudoja savo turimos platformos informacijai apie romų genocidą skleisti: *„Jeigu ir aš, pavyzdžiui, mokyklą sąlyginai ne taip seniai baigiau, ir aš nežinojau, mokyklose pas mus niekas nieko nesakė. [...] Jeigu mes užklausiam Švietimo ir mokslo ministerijos, tai jie parašo: 5, 6, 10, 11-tos klasės vadovėliuose yra rašoma apie Holokaustą. Ir tiesiog tiek informacijos. Bet ten aš nežinau, jie ten apie romus turbūt nieko ir nerašo, dėl to ir nėra žinoma.“*

Departamento iniciatyva minėti romų genocidą ar prisidėti prie šalyje organizuojamų minėjimo renginių kyla iš išorės: *„Ir iš tikrųjų mes dalyvaujame įvairiuose tarptautiniuose komitetuose, ir ten jie nuolat kalba apie tą romų holokaustą, ir dėl to mes, grįžę iš tų darbo grupių, kažką bandom ir čia vietoje daryti.“* Memorialinė departamento veikla buvo paskatinta 2009 m. Europos Tarybos išleisto akto, rekomenduojančio Europos valstybėms minėti romų genocido dieną. 2015 metais Europos Parlamento išleistas teisės aktas pripažįstantis rugpjūčio 2-ąją romų genocido dieną taip pat turėjo įtakos naujų minėjimo iniciatyvų atsiradimui. G. Sluško pabrėžė, jog dažniausiai su atmintimi susijusios iniciatyvos ateina iš Europos Tarybos, skiriančios dėmesį labai įvairiems su romais susijusiems klausimams.¹¹⁰ Taigi, Tautinių mažumų departamentas pirminius impulsus domėtis romų genocidu Lietuvoje dėl savo darbo specifikos galėjo gauti iš Europos

¹¹⁰ Kadangi Europos Sąjungos dokumentuose yra laikomi ne tautine mažuma, o socialine grupe, Europos Komisija romų atžvilgiu planuoja socio-ekonominės politikos priemones, nagrinėja su ekonominiais ir socialiniais klausimais susijusias problemas.

Sąjungos institucijų. Departamento darbiniai ryšiai su Europos Sąjungos institucijomis apima ir glaudų tarpusavio bendradarbiavimą, ir abipusę komunikaciją bei *monitoringo* sistemas.

Tačiau dėl darbo su tarptautinėmis organizacijomis specifikos ir *monitoringo* mechanizmų, procesai trunka ilgai, atsiranda papildomų darbų, nukreipiančių dėmesį nuo pagrindinių departamento tikslų siekimo: „[...] nuo lapkričio, kai pradėjom rašyti įvairias ataskaitas tarptautinėm organizacijom apie romus, tai rašom tas ataskaitas ir toliau. Nes mums kasmet reikia atsiskaitinėti Europos Komisijai.“ Be to, G. Sluško teigimu, Europoje yra tik kelios valstybės, oficialiai pripažinusios romų genocidą¹¹¹, todėl departamentui sunkiai sekasi remtis precedentais, naudoti kitų šalių pavyzdžius siekiant aktualizuoti problemą.

Kadangi romų genocido klausimas nepopuliarus, susijęs su atsiskyrusia ir atskirta visuomenės grupe, politinės valios neužtenka ne tik jam spręsti, bet ir įtraukti į darbotvarkę. G. Sluško pasakoja: „Romų integracijos namai Žmogaus teisių komiteto posėdyje kėlė tą klausimą, kad galbūt reiktų pripažinti, tai [parlamentaras(-ė)]¹¹² sakė: „yra svarbesnės problemos, nei romų genocidas.“ Ji pabrėžia, jog „Seimo nariai, tai nelabai. Jie nekalba apie romų genocidą. Pavyzdžiui, 2011 metai ir buvo Holokausto metai, ir buvo ten planas, su romais tai kaip ir nieko nebuvo.“

Taigi, Tautinių mažumų departamentas ir G. Sluško yra atminties kūrėjai, turintys aiškų politinį tikslą - oficialų romų genocido pripažinimą Lietuvoje. Dėl šio pripažinimo departamentas dalyvauja derybose dėl atminties, siekia užtikrinti, kad šalyje būtų skiriamas dėmesys romų genocido temai. Departamentas atkreipia dėmesį į problemą, stengiasi aktualizuoti šį klausimą visuomenėje.

4.2.3. Aušra Simoniukštytė kaip netiesioginė atminties kūrėja

Kitokius siekius turi romologė Aušra Simoniukštytė, susidomėjusi romų klausimais 1988 metais. Ji yra suinteresuota nykstančios Lietuvos romų genocido atminties išsaugojimu, apibūdina romų genocido atminties režimą Lietuvoje. Tiriant jos veiklą, į tyrimą buvo įvesta naujas netiesioginių atminties kūrėjų tipas.

Mokslininkės teigimu, šiuo metu duomenų, skirtų grįsti genocidą teigiančią istorijos versiją, pakanka, kad romų genocidas taptų viešo diskurso dalimi jau dabar, tačiau galimybių išsaugoti jo atmintį vis labiau mažta dėl to, kad „medžiaga yra pradėta rinkti pernelyg vėlai, daug liudininkų yra mirę, dokumentai klaidina, vien dokumentų neužtenka, reiktų rinkti sakinę istoriją, ir tuo

¹¹¹ Albanija, Austrija, Kroatija, Čekija, Vokietija, Vengrija, Juodkalnija, Nyderlandai, Norvegija, Lenkija, Rumunija, Serbija ir Ukraina tam tikromis formomis mini arba pripažįsta romus kaip genocido aukas. *Right to Remember - A Handbook for Education with Young People on the Roma Genocide*, Appendix 3: Recognition and Commemorations of the Genocide in European Countries. Council of Europe, 2014, 109-114.

¹¹² Vardas ir pavardė autorei žinomi, duomenys apie minimą asmenį tyrime nepateikiami siekiant nepažeisti minimo asmens ir informantų interesų bei darbo etikos.

užsiimta per vėlai, arba tuo užsiėmė ne institucijos, o tuo atskiri žmonės savo iniciatyva, ir situacija yra labai liūdna, ta atmintis yra prarandama.“ A. Simoniukštytė atskleidžia naudingos informacijos, aprašančios šį atminties režimą. Jos teigimu, romų genocidas Lietuvoje vis dar yra nežinomas, o populiariojoje sąmonėje egzistuojantys mitai apie romus dažnai užgožia genocido naratyvą: *„Ir aš kai jų, tų žmonių kaimynystėje gyvenančių, paklausiu, ar jūs žinot, kad, pavyzdžiui, romus gaudė, žudė, žudydavo gatvėje, iš pradžių kur aptikdavo, ten šaudydavo, jie nieko nežino, sako, ką čia per kvailystes šneki.“* Tai rodo, jog nors romų genocido faktas Lietuvoje nėra neigiamas, labai dažnai šis genocidas yra pamiršamas arba nutylimas: *„Ta atmintis nėra įtvirtinta niekur, tai kaip populiariojoje sąmonėje ji gali atsirasti? Ji nėra įamžinta.“*

Todėl pagrindine kliūtimi tiriant romus A. Simoniukštytė laiko neigiamas visuomenės nuostatas romų atžvilgiu, kylančias dėl kultūrinių skirtumų, istorijos neišmanymo, bei žiniasklaidos formuojamo neigiamo romų įvaizdžio: *„Ir, aišku, ją [nuomonę apie romus] labai formuoja medių reprezentacijos išskirtinai neigiamos, retai kada rasi teigiamą informaciją. Šitam fone neigiamo nusistatymo prieš romus, aš taip įsivaizduoju, kad žmonėms yra nepriimtina suvokti ir savo atsakomybę dėl šiandieninės romų situacijos Lietuvoje.“* Tačiau institucinių kliūčių mokslininkė neįvardija: *„[neigiamas požiūris į romus] neateina iš institucijų, nes institucijų žmonės žino kaip politiškai korektiškai bendrauti, bet ta neigiama nuostata romų atžvilgiu yra tokia ryški Lietuvoje, nelabai gerėja ta situacija, iš tikrųjų.“*

Tačiau A. Simoniukštytė pastebi, jog yra organizacijų, kurios žino ir domisi romų genocidu.¹¹³ Paklausta apie tarptautines, transnacionalines organizacijas, mokslininkė įvardija Europos Sąjungą kaip galimą impulso tirti romų genocidą šaltinį: *„kad vyksta čia procesai sinchroniškai su procesais Europos Sąjungoje, tai čia aišku, čia yra tam tikra sinchronija. Iš kur ta iniciatyva ateina, kodėl, nežinau.“* Ji užsimena, jog prie to gali prisidėti didėjantis romų lyderių sąmoningumas, tačiau patikina, jog Lietuvos romų atveju to nepastebi.

Nepaisant to, jog mokslininkė numano Europos Sąjungos įtaką esant svarbią vykstantiems romų genocido minėjimo procesams, bei pati turi tarptautinių ryšių¹¹⁴, ji nemano, kad jos veiklą šiuo klausimu nulėmė ar apibrėžė transnacionaliniai procesai. Viena vertus, A. Simoniukštytė atitinka netiesioginio atminties kūrėjo tipą: romų genocidas yra viena iš kelių temų, kurios patenka į A. Simoniukštytės interesų lauką. Kaip romologė, ji tiria skirtingus su romais susijusius klausimus, o genocido tema yra veikiau jos hobis ir asmeninių tyrimų objektas: *„aš neužsiimu romų atmintimi daugiau, nesusiduriu su institucijom, tai liko mano hobis, pašalinis. [...] Ten kur mane pakviečia, aš*

¹¹³ Mokslininkė dirba su romų organizacijomis, LGGRT centru, netiesiogiai, dalindamasi straipsniais ir medžiaga, su Žmogaus teisių centru. Ji atkreipė dėmesį į Zigmo Vitkaus veiklą Panerių memorialiniame muziejuje: *„Zigmas Vitkus, jis irgi nori Paneriuose pastatyti kažkokį paminklą, priminimą genocido. Tai čia Paneriai tapo įtraukti irgi į ritualus atminimo, kuriuos patys romai atlieka, išranda iš naujo.“*

¹¹⁴ A. Simoniukštytė palaiko ryšius su vokiečių „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“ (Atmintis, atsakomybė ir ateitis) fondu, Izraelyje leidžiamo naujienlaiškio apie romų padėtį pasaulyje kūrėjais.

einu. Pavyzdžiui, pakvietė pernai Genocido ir rezistencijos centras į renginį, aš nuėjau, perskaičiau pranešimą. Bet tai jau yra pašalinė veikla, aš čia tik kaip privatus asmuo galiu būti.“

Kita vertus, tikėtina, jog jaučiama empatija susidūrus su romų genocidu galėjo nulemti A. Simoniukštytės pasirinkimą tirti šią temą ir apie ją kalbėti: *„Aš manau, kad kalbant apie romų integraciją tai pirmiausiai reikia minėti tai, kas atsitiko su šia bendruomene, tai yra baisus dalykas. [...] neradau nei vienos šeimos Lietuvoj, kur nebūtų atminties apie nužudytus, išvežtus, prapuolusius. Tai yra iš tikrųjų baisiai nukentėjusi bendruomenė.“* Empatijos poveikis jaučiamas ir mokslininkei kalbant apie romų genocido minėjimo svarbą; jos teigimu, iš išorės atėjusi nauja interpretacija ir pripažinimas to, ką išgyveno romai, atneštų jų kančiai, į kurią romai linkę žiūrėti kaip į stichinę nelaimę, prasmę, bei paspartintų romų integraciją į Lietuvos visuomenę *„jeigu būtų minima, ta bendruomenė pasijustų Lietuvos gyventojais. Galų gale, kad juos pripažįsta, kad jie yra savi žmonės. Tai to minėjimo labai reikia.“*

Taigi, A. Simoniukštytė yra netiesioginė atminties kūrėja, matanti Lietuvos romų genocidą kaip nežinomą, pernelyg mažai tirtą ir dokumentuotą klausimą, atmintį, kuri nyksta. Todėl pagrindinis jos tikslas yra išsaugoti romų genocido atmintį, bei šviesti visuomenę tikint, jog romų genocido istorijos žinojimas ir pripažinimas paspartintų romų bendruomenės integraciją į Lietuvos visuomenę.

4.2.4. Žmogaus teisių centras: romų genocidas Holokausto kontekste

Kitas netiesioginių atminties kūrėjų tipui priskiriamas veikėjas – Žmogaus teisių centras – šiame tyrime yra tiriamas ir kaip institucinis veikėjas. Centro veikla yra itin glaudžiai susijusi su europiniais žmogaus ir mažumų teisių diskursais.

Centras tiesiogiai nenagrinėja romų genocido klausimų, tačiau ši tema yra paliečiama tiek, kiek yra susijusi su centro vykdomomis programomis. Kadangi centras turi programą, skirtą genocidui plačiąja prasme, į ją buvo įtraukti ir romai. *„Daugiau ką mes veikiame tai yra visiškai naujos veiklos, to mes nedarėme, nėra tiesiogiai mūsų prioritetas, nes mes nesam atminties skatinimo kažkokia organizacija, bet bendrame švietimo kontekste atsiradęs yra mūsų projektas, kurį mes įgyvendinam, kuris skirtas kalbėjimui apie Holokaustą apskritai Lietuvoje, ir tai istorinei atminčiai stiprinti apskritai“* (B. Sabatauskaitė). Pagrindinis su romų genocidu susijęs Žmogaus teisių centro tikslas – išplėsti kalbėjimo apie romų genocidą būtinybę už romų bendruomenės ribų – kyla iš centro žmogaus teisių diskurso: *„mums ta tema [romų] holokausto buvo svarbi, nes jinai absoliučiai nėra atsiejama nuo žmogaus teisių“* (B. Sabatauskaitė).

2015 m. organizacija pradėjo vykdyti projektą, skirtą į Lietuvą atvežti vokiečių menininko Gunter Demnig sukurtus atminimo akmenis, skirtus konkrečioms asmenims, nukentėjusiems nuo Holokausto. Iš visų aukų grupių buvo pasirinktos žinomiausios – romai ir žydai. *„Tai mes kol kas*

prioritetus statėme, kad su tais pirmaisiais akmenimis, kuriuos siekiame atvežti į Lietuvą, atminsime žydus ir romus. Nes aš nemanau, kad Lietuvoje būtų kokios nors apskritai informacijos apie gėjus kaip aukas Holokausto Lietuvoje, konkrečiai ne... [...] mes pasirinkome tas grupes, apie kurias bent kažkiek yra informacijos“ (B. Sabatauskaitė). Šis atvejis yra vienas iš daugelio pavyzdžių, kuomet romų genocido minėjimas persidengia su romų holokausto aukų minėjimu.

Centro diskurse Vakarų Europa pateikiama kaip gerasis pavyzdys, kuriame žmogaus teisių kontekste jau seniai kalbama apie atskiras grupes, nukentėjusias Holokausto metu. Pastebima, jog impulsas kalbėti apie romų genocidą ateina iš Vakarų, fondų, finansuojančių įvairius su tuo susijusius projektus: *„netiesioginė motyvacija yra iš Vakarų visuomenės, kuri finansuoja, fondai, kurie kaip prioritetą teikia tai, apie atmintį apskritai, istorinę atmintį, ir būtent apie Holokaustą, įtraukiant ir romų bendruomenę. Tai yra labai svarbu, ir man atrodo, kad kai organizacijos gauna palaikymą ir postūmį, kad tai yra prioritetas, konkretus darbas, su kuriuo gali dirbti, kaip su medžiaga, tai ir būna pirmas postūmis, kad nereikia kaltis į sieną nuolatos bandant įrodyti, kad tai yra svarbu“ (S. Gaidytė). Tai padeda spręsti romų genocido aktualizavimo problemą: „turint tai, kad tai yra prioritetas, Europos Sąjungos prioritetas, tų fondų prioritetas, tu gali ateiti ir pasakyti [...]: tai yra prioritetas, apie tai reikia kalbėti“ (S. Gaidytė).¹¹⁵*

Tikėtina, kad Europos Tarybos dėmesys romams apskritai visų pirma nukreipė valstybių ir jose veikiančių organizacijų dėmesį į romų problemas, tarp kurių yra ir romų genocidas: *„Europos Tarybos didesnis dėmesys ir po jais įkurtos ECR¹¹⁶ dėmesys romams [...] lėmė apskritai romų atsiradimą diskurse“ (B. Sabatauskaitė). Šiuo atveju Europos Sąjungos mažumų teisių diskursas galėjo paskatinti įtraukti į darbotvarkę ir romų genocidą. Tačiau nepanašu, kad toks transnacionalinis impulsas veikia valstybes tiesiogiai; romų genocido problema Lietuvoje buvo aktualizuojama šalies viduje veikiančių institucijų: „aš manau, kad tai tam tikra prasme yra susiję, kalbėjimas apie romų bendruomenę, tos iniciatyvos, tai kiek jos kyla iš pačių nacionalinių organizacijų, taip kaip mūsų“ (S. Gaidytė).*

Tai, jog romų genocido tema tampa pastaraisiais metais ima kalbėti vis daugiau veikėjų, Žmogaus teisių centras vertina itin teigiamai: *„Tai reiškia, kad toks perėjimas, aš vertinu jį ypatingai kaip pozityvų perėjimą, kad apie tai kalba ne tik romų bendruomenė, arba arti romų bendruomenės esanti organizacija, bet kalba daugiau žmonių“ (B. Sabatauskaitė). Šis pastebėjimas taip pat atitinka darbe naudojamą veikėjų skirstymo į romų bei veikėjus, priimtą kaip romų bendruomenės dalis, ir kitus (ne romus) logiką.*

¹¹⁵B. Sabatauskaitės teigimu, bet kokių klausimų, susijusių su romais kėlimas reikalauja darbo pirmiausiai įrodyti, jog klausimas yra svarbus ir vertas svarstyti. Kaip pavyzdys pateikiamas Tautinio mažumų departamento, atsakingo už Romų integracijos strategijos įgyvendinimą, bet neturi svertų jai įgyvendinti: *„Čia yra, man atrodo, kas atsitinka, kai Tautinių mažumų departamentas iš valstybinės institucijos turi tapti pusiau nevyriausybine organizacija, kuri turi eiti ir lobinti kitas ministerijas, ir sakyti: žinot, čia yra svarbus klausimas, mes turime dirbti juo.“*

¹¹⁶ European Commission against Racism and Intolerance

Kaip svarbią problemą kalbant apie romų genocidą centro atstovės pateikia Lietuvoje vyraujantį diskursą, atmetantį masinį naikinimą kaip svetimą tragediją: *„Jei kalbėtume konkrečiai apie romus, atsiranda toks papildomas uždavinys, jeigu apie žydų holokaustą Lietuvoje žinoma kažkiek daugiau, nors ir vis tiek atmetamas labai dažnai kaip svetimas, ne mūsų tautos, nors mes kaip Žmogaus teisių centras laikome tai mūsų pilietinės tautos naikinimu - pilietinei tautai priklauso nesvarbu kokios tautybės asmenys, tie, kurie buvo Lietuvos gyventojai, Lietuvos piliečiai“* (B. Sabatauskaitė). Nagrinėjant šį klausimą papildomų sunkumų sudaro ir informacijos trūkumas: nėra daug istorikų, tiriančių romų genocidą, renkančių medžiagą. Daugiausiai liudijimų buvo surinkta pavienių iniciatyvų metu, centro atstovės pabrėžė V. Beinortienės ir A. Simoniukštytės darbą: *„Todėl mes turime pasitikėti tais, istorikais sunku pavadinti, [...] bet yra žmonės, kurie nuoširdžiai ėmėsi to darbo, kiek jis detalus, profesionalus, niekas negali vertinti“* (B. Sabatauskaitė).

Taigi, netiesioginės ir su kitais renginiais persidengiančios centro veiklos, skirtos romų genocidui atminti, suteikia pagrindą priskirti Žmogaus teisių centrą prie netiesioginių atminties kūrėjų grupės. Tai yra veikėjas, nagrinėjantis romų genocido klausimą plačiame Lietuvos mažumų teisių diskurse, pavyzdžiu laikantis Vakarų iniciatyvas ir Europos Sąjungos rekomendacijas.

4.2.5. Svetlana Novopolskaja ir romų genocido minėjimo ištakos

Pirma iš dviejų šiame darbe tiriamų vidaus atminties kūrėjų yra Romų visuomenės centro direktorė Svetlana Novopolskaja. Kadangi ji kuruoja visas Romų visuomenės centro veiklas ir yra vienintelis atsakingas už centro vykdomus projektus žmogus, šiame tyrime ne Romų visuomenės centras, o S. Novopolskaja yra laikoma atminties kūrėja.

Su romų genocido atmintimi susijusias veiklas centras pradėjo 2001 m., kuomet *„šveicarių organizacija“* tabore vykdė apklausą „Survivors“, buvo ieškoma žmonių, kurie įvairiomis formomis buvo susiję su nacistinės Vokietijos okupacijos metais Lietuvoje vykdytu romų genocidu. Anot S. Novopolskajos, ši organizacija siuntė surinktus duomenis į „kažkokį archyvą“ Jungtinėse Amerikos Valstijose, mokėjo kompensacijas nukentėjusiesiems. Projektą vykdyti padėjo centro darbuotojai, kurie dalyvavo apklausose visoje Lietuvoje. Kadangi projekto metu buvo surinkta daug liudijimų, tapo aiški temos svarba, tai suteikė pirminį impulsą centrui pradėti domėtis romų genocidu Lietuvoje.

Panerių memorialas tapo romų genocido minėjimo vieta, kur jau 2001 m. S. Novopolskaja nuvyko su romų bendruomenės nariais. Toks minėjimas virto kasmetine praktika. Vėliau Paneriuose Romų visuomenės centras rengė atminimo projektą. Iki 2008 m. minėjimus organizuodavo ir juose dalyvaudavo tik Romų visuomenės centras, kartu su partneriais „Čigonų laužu“ ir Vilniaus tabore veikiančia „Čigonų bendrija“. 2008 m. prie minėjimų prisijungė Panevėžio

romų bendruomenė. 2009 m. žydų bendruomenė romų kvietimu pradėjo dalyvauti romų genocido minėjimuose. S. Novopolskaja mini žydų istoriką Ilją Lempertą, kasmet aktyviai dalyvaujantį su genocidu susijusiuose romų renginiuose.

2015 m. centras pradėjo bendradarbiauti su Genocido aukų muziejumi. Muziejus iš pradžių bendravo tik su Panevėžio romų bendruomene, S. Novopolskaja nežinojo, kaip susisiekti ir bendrauti su LGGRT centru ir muziejumi: *„aš nežinojau, kokiam, kaip pristatyti tą problemą. Kadangi jie domėjosi, ir buvo bendravę su Vida Beinortiene iš Panevėžio, į juos kreipėsi, į mus ne.“* Tačiau 2015 m. muziejaus atstovai patys susisiekė su Romų visuomenės centru ir pakvietė centrą dalyvauti muziejuje LGGRT centro surengtame romų genocido aukų minėjime.

Vis dėlto Romų visuomenės centro santykis su LGGRT centru ir muziejumi yra sudėtingas: viena vertus, šių atminties kūrėjų bendradarbiavimas yra abipusiškai naudingas, kita vertus, tarp jų pastebima konkurencija steigiant atminimo vietas,¹¹⁷ tačiau S. Novopolskaja stengiasi išnaudoti visas galimybes, ateinančias iš išorės, net jei tai ir nustumia Romų visuomenės centrą į dominuojamųjų poziciją: *„[Genocido aukų muziejus] labai anksti pradėjo domėtis, ką mes planuojam. Tas renginys, jį perkėlė į trečią, antrą dieną nepatogu buvo, tai ten ir mergaitė padainavom, ir mes surinkom mažiukus, taip. Mes labai dėkingi jiems už tokį dėmesį problemai, parodėlę. Mes istorikų neturime ir mums, suprantate, nėra tokio kaip ir pagrindo. Mes ką galime padaryti, surinkti žmones ir priminti jiems.“*

Kadangi romai, turintys moralinį pagrindą reikalauti genocido pripažinimo valstybėje, kurios piliečiai tapo jo aukomis, lieka pasyvūs šiuose procesuose, bendruomenę konsoliduoti ėmėsis Romų visuomenės centras su vis labiau sąmoningėjančiais romų lyderiais vykdo memorialines veiklas už juos. Romų visuomenės centro su atmintimi susijusi veikla yra itin sudėtinga, nes dėl savo specifinės padėties centras veikia dviem kryptimis: padeda romams prisiminti genocidą, ir primena visuomenei apie jį. Tikėtina, kad į vidų orientuotą centro minėjimo strategiją galėjo lemti izoliacinė, romų bendruomenę ignoruojanti valdžios ir kitų atminties kūrėjų, politika. S. Novopolskaja yra linkusi susitaikyti su esama padėtimi, nemeta iššūkių sistemai. Toks nuosaikumas gali būti nulemtas ir specifinių žinių apie romų bendruomenę: kadangi artimai dirba su romais, S. Novopolskaja turi galimybę realiai įvertinti romų suinteresuotumą, gebėjimą suvokti genocidą, tikrą romų bendruomenės santykį su juo: *„kad vaikams tą atminti... nes jie gyvena šiandien ir dabar. O*

¹¹⁷ Abu veikėjai dalyvauja derybose dėl atminties. Sužinoję, kad rengiamas Panerių memorialo pertvarkymo planas, romų organizacijos pasirašė prašymą įamžinti romų holokausto aukų atminimą memoriale, vienai iš ten esančių alėjų suteikiant romų alėjos pavadinimą. Tačiau prašymas nebuvo įgyvendintas, o tai, kad jis atmetas, centras sužinojo netiesiogiai, iš Genocido muziejaus. S. Novopolskaja pateikė griežtą poziciją apie anksčiau aprašytą diskusiją dėl romų genocido įamžinimo Pravieniškėse: *„[...]jie visiškai nenorėtų, kas važinėtų tenai į renginius. Aš sakau, kodėl Pravieniškės? Tai 9-tam forte lygiai taip pat, kiek mes žinome apie Pravieniškes, tiek mes žinome apie 9-tą fortą. Ten yra didelis kompleksas, negi negalima romams lentelę mažą, ir mes būtumėm su vaikais kiekvienais metais po 2 kartus važiuoti, nes yra rugpjūčio antroji ir balandžio aštuntoji, [...] Bet į Pravieniškes, nežinau...“*

čia ir dabar, atmintis nesaugoma, nežino čia kažkaip.“ Kitaip tariant, romai nėra labai susidomėję, į bendruomenės vidų nukreipta veikla yra aktyvesnė, o į išorę - pasyvi.

Tačiau romų genocido atmintis centro direktorės diskurse nėra ypatingai svarbus dėmuo romų integracijos į visuomenę procesuose. Genocido pripažinimas tėra nedidelis žingsnis romų integracijos link, S. Novopolskajos teigimu, tai duotų vaisių *„ne iš karto, turi laikas praeiti. Jiems pasijusti savais... suprantate, praėjo millennium kaip jie Europoj, ir kas, rezultatą jūs matote, ir tam kad šitas procesas pajudėtų į kitą pusę, turi lygiai tiek pat metų praeiti, kad jie pasijustų savi, kad jie patikėtų, kad juos traktuoja kaip savus. Ir mūsų visuomenė visiškai tam nepasiruošusi, visiškai.“*

S. Novopolskajai svarstant, kodėl dabar suaktyvėjo romų genocido tema, ryškėja transnacionalinis romų genocido atminties aspektas. Jos teigimu, „atėjo laikas,“ aktyvūs romai kitose valstybėse vis garsiau kalba apie romų genocido aukas. Be to, šiuo metu Europos Sąjunga aktyviai finansuoja projektus, susijusius su romų genocidu: *„Be abejo, jie daug daro. Projektus pagrinde, nėra tokio kad būtų biudžeto, bet per projektus daug. Kas tik nori, tas parašo ir gauna finansavimą, ir vykdo veiklas, ir knygas leidžia.“*

Taigi, Romų visuomenės centro direktorė S. Novopolskaja aktyviai veikia atminties lauke, yra suinteresuota įteisinti savo istorijos versiją, romų genocido liudijimą. Ji atitinka vidaus atminties kūrėjo charakteristikas, kadangi veikia kartu su romais ir yra jų priimta kaip bendruomenės dalis. Unikali S. Novopolskajos pozicija leidžia jai tiek empatiškai žvelgti į romų bendruomenę, tiek objektyviai, iš šalies vertinti romų padėtį visuomenėje. Šiuo metu su romų genocido atmintimi susiję Romų visuomenės centro tikslai gali būti apibrėžiami kaip romų bendruomenės švietimas šiuo klausimu, siekis būti įtrauktiems į su romų genocidu susijusių sprendimų priėmimą, susipažinti su darbotvarke ir politiniais procesais.

4.2.6. Vida Beinortienė: išsaugota Panevėžio romų genocido atmintis

Antroji vidaus atminties kūrėja Panevėžio romų įgaliotinė Vida Beinortienė surinko Panevėžyje ir aplinkiniuose rajonuose gyvenančių romų, kurie buvo nukentėję romų genocido metu, arba žinojo informacijos apie nukentėjusiuosius, liudijimus: pasakojimus, nuotraukas. V. Beinortienė išsaugojo Panevėžio romų genocido atmintį ir toliau dirba informuojant visuomenę apie nacistinės okupacijos metais prieš Lietuvoje gyvenusius romus įvykdytus nusikaltimus.

Ji pateikė surinktą medžiagą Berlyno fondui „Memorialas nužudytiems Europos žydams“ ir Panevėžio muziejui. V. Beinortienė taip pat bendradarbiauja su Žmogaus teisių centru, padėjo centrui rengti atminimo akmenų projektą. Jos surinktus duomenis gavęs Šiaulių universitetas ketina populiarinti romų genocido temą. V. Beinortienė kreipėsi ir į Genocido aukų muziejų, tačiau jos surinkta medžiaga buvo panaudota tik 2015 metais. Kiti projektai yra dar tik planuojami; tai įrodo, jog aktyvesnis domėjimasis romų genocidu prasidėjo vėlai, kelių pastarųjų metų laikotarpiu.

Kalbėdama apie romų padėtį atminties režime, V. Beinortienė patvirtina dėl romų neveikimo egzistuojantį vakuumą, kurį užpildo kiti veikėjai: „*Romai yra mažaraščiai ir patys tos temos nekelia. [...] Todėl tą temą turime plėtoti mes - neromai.*“ Nepaisant to, kad skirstydama veikėjus į romus ir neromus V. Beinortienė priskiria save neromams, šio darbo logika reikalauja ją, kaip itin gerai susipažinusį su romų kultūra ir gyvenimo ypatybėmis bei priimtą romų bendruomenės asmenį, priskirti vidaus atminties kūrėjų tipui.

Interviu metu ji padėjo įvesti į tyrimą kolektyvinį romų genocido pamiršimą kaip dominuojantį diskursą atminties režime. V. Beinortienės teigimu, nėra buvę, jog visuotinai priimta Holokausto įvykių versija neigtų romų genocidą, tačiau apie romų kilmės žmonių aukas nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu Lietuvoje nebuvo kalbama: „*Nebuvo ir literatūros, istoriniuose šaltiniuose daug yra minėta apie žydus, bet romų tarsi nebūta.*“ Tai leidžia daryti išvadą, jog tiek V. Beinortienė, tiek kiti atminties kūrėjai, aktualizuodami romų genocido temą ne kovoja prieš egzistuojančią istorijos versiją romų genocido klausimu, kaip Bernhard ir Kubik teoriniame modelyje darytų aktyvūs atminties kūrėjai, bet veikiau stengiasi įveikti egzistuojančią memorialinę tuštumą ir jokios versijos nebuvimą, kolektyvinį romų genocido Lietuvoje pamiršimą.

Tačiau tyrimo metu identifikuotas konfliktinio „aukų“ susidūrimo atvejis Panevėžio mieste. Remiantis V. Beinortienės suteikta informacija, romų genocido atmintis Panevėžyje yra galimai ginčijama svarbaus žydų bendruomenėje asmens: „*Kai atėjau į Panevėžio žydų bendruomenę prašyti žydų geto nuotraukos, nes ten, kai sušaudė žydus, po to į getą suvarė romus, [svarbus žydų bendruomenėje asmuo]¹¹⁸ piktokai man pasakė, kad jokių romų ten niekas nevarė, kad jis neturįs laiko tokioms nesąmonėms klausyti.*“ V. Beinortienė pateikia ir daugiau panašių atvejų pavyzdžių: „*[svarbus žydų bendruomenėje asmuo] pasakė, kad jokio romų holokausto nebuvo.*“ Aprašytu atveju pirmą ir vienintelį kartą šiame tyrime susiduria skirtingos atminties versijos: Panevėžio romų bendruomenės įgaliotinės V. Beinortienės palaikoma versija, teigianti romų genocidą, ir svarbaus žydų bendruomenėje asmens viešas romų genocido neigimas. Tai yra Bernhard ir Kubik teoriją iliustruojantis atminties konflikto pavyzdys, kuomet atminties režime susiduria skirtingos tam tikro įvykio versijos, tačiau dėl atvejo specifiškumo šis atminties dinamiką Panevėžio mieste iliustruojantis pavyzdys negali būti generalizuotas Lietuvos atvejui.¹¹⁹

V. Beinortienės iniciatyva 2013 m. Seimui buvo pateiktas pasiūlymas žydų genocido dieną minėti kaip žydų ir romų genocido dieną, tačiau jis nebuvo priimtas: „*[...] Seimas nenubalsavo. O kodėl? Man rodos, kad tai kultūrinis dalykas, nes Seimo nariai patys negirdėję apie romų holokaustą, nėra kur labai apie tai ir paskaityti.*“ Tai iliustruoja, kad atminties lauke egzistuojanti

¹¹⁸Vardas ir pavardė autorei žinomi, duomenys apie minimą asmenį tyrime nepateikiami siekiant nepažeisti minimo asmens ir informantų interesų bei darbo etikos.

¹¹⁹Vilniaus mieste žydų bendruomenė bendradarbiauja su romais, įtraukia juos į kai kurias savo memorialines iniciatyvas.

konkurencija tarp žydų ir romų bendruomenių gali lemti jų požiūrį vieniems į kitus: „*O gal tai politinis dalykas – gal žydai paprašė, kad nebalsuotų, nes jiems patogų būti visam pasaulyje vieniems nukentėjusiems, vieniems gauti netektą turtą ir pinigines išmokas. Man atrodo, kad žydai tiesiog nenori gretintis kartu su romais.*“

V. Beinortienė pastebi, jog pastaraisiais metais Europos Sąjungos institucijos ėmė skirti dėmesį šalyse narėse gyvenančioms romų bendruomenėms: „*Dabar Europa įvairiais projektais yra atsigręžusi į romus, taip pat ir dėl romų holokausto.*“ Tai lėmė, jog bendrame romų klausimo kontekste dalis dėmesio teko ir romų genocido klausimui. V. Beinortienė patvirtina: „*Manau, kad iniciatyva atėjo iš Europos.*“ Tačiau savo veiklos ji nesieja su Europos Sąjungos įtaka; Beinortienė su Panevėžio romų bendruomene dirba jau nuo 1997 m., labiau tikėtina, kad jos iniciatyvos romų genocido atminčiai kurti kilo dėl problemos aktualumo, romų bendruomenės neveiklumo, asmeninės empatijos: „*Romų holokaustas yra žiaurus nusikaltimas žmonijai ir romų tautai. [...] Tai nenusileidžia žydų holokaustui. Todėl tai negali būti pamiršta, atminimas turi būti įamžinamas.*“

Taigi, V. Beinortienė yra aktyvi atminties kūrėja, priskiriama vidaus atminties kūrėjų tipui dėl savo ypatingos padėties Panevėžio romų bendruomenėje: ji pažįsta Panevėžio romus, yra priimta jų bendruomenės, deda pastangas atkreipti visuomenės dėmesį į romų problemas ir siekia populiarinti romų genocido temą. V. Beinortienės surinkta medžiaga tapo pagrindu kelioms su romų genocidu susijusioms iniciatyvoms Lietuvoje, ji buvo viena pirmųjų, pradėjusių kalbėti šia tema. V. Beinortienę kituose interviu įvairiuose kontekstuose paminėjo beveik visi atminties kūrėjai. Todėl galima teigti, jog V. Beinortienė užima svarbų vaidmenį kuriant romų genocido atmintį tiek Panevėžyje, tiek visoje Lietuvoje.

4.2.7. Zigmo Vitkaus istorinis teisingumas ir romų genocidas Lietuvoje

Zigmas Vitkus yra Panerių memorialo vedėjas, pastaraisiais metais prisidėjęs prie kelių su romų genocidu susijusių veiklų. Jo diskurso ir veiklos analizė iliustruoja romų genocido minėjimo santykį su žydų holokausto minėjimu bei nustato alternatyvius šio atminties kūrėjo tikslus.

Nors memorialas, kuriame dirba Z. Vitkus, yra Vilniaus Gaono žydų muziejaus padalinys, jis jaučia poreikį atkreipti dėmesį ir į kitas Holokausto aukas: „*žydų muziejus rašo apie žydų istoriją ir holokaustą. Tai visiškai suprantama, tačiau, mano akimis, nepakankama, turint galvoje, jog nė viena tauta negyvena atskirta nuo kitų, jų gyvenimai persipynę*“. Tai liudija romų genocido ir žydų holokausto persidengimą, kuomet dėl savo masto atminties lauke dominuoja pastarasis. Z. Vitkus pradėjo kelias iniciatyvas romų genocido temai įvesti į memorialo kontekstą: 2015 m. į Panerius paminėti romų genocido dienos atvykusiems romams buvo pasiūlyta sudėlioti simbolinį atminimo ženklą iš akmenų; viena iš paskaitų ciklo memoriale buvo skirta romų istorijai ir genocidui.

Analizuojant Z. Vitkaus diskursą išryškėja pagrindinis jo tikslas ir motyvacija – istorinis teisingumas: „svarbiausia, jog istorija nepamirštama ir tinkamai papasakojama.“ Viena iš priežasčių, lėmusių šio veikiau ideologinio, nei politinio tikslo išsikėlimą gali būti Z. Vitkaus užimamos pareigos: „Kaip Panerių memorialo vedėjas esu atsakingas už tai, kad visų tautų aukų atminimas būtų tinkamai reprezentuotas.“ Todėl Z. Vitkus neabejoja, jog per artimiausius penkerius metus Paneriuose iškilsiančiame naujame lankytojų centre įrengtoje ekspozicijoje į romus taip pat bus atkreiptas dėmesys. Jo teigimu, Paneriuose romų aukų atminimo ženklas yra reikalingas: „Istoriškai tai būtų tikslu ir teisinga, atminimo politikos prasme naudinga, romų bendruomenės istorinės atminties plėtojimo prasme – puiku.“ Kalbėdamas apie atminimo ženklus, Z. Vitkus užsimena ir apie derybas dėl atminties: „Būta pastangų pastatyti atminimo ženklą (paminklą) Paneriuose. Prieš keletą metų romų bendruomenė kreipėsi į Vyriausybės kanclerį ir, mano žiniomis, nesulaukė atsakymo. Galima mąstyti, kodėl taip atsitiko, ar laiškas nepasiekė adresato, ar pasiekė, bet buvo pamirštas, panašu, jog toks paminklas ar atminimo ženklas nėra prioritetas.“ Todėl Z. Vitkus yra pasiruošęs asmeniškai palaikyti Tautinių mažumų departamento rengiamą kreipimąsi į Gaono muziejų prašant įrengti atminimo ženklą Paneriuose nužudytiems romams tam, kad „romų bendruomenė turėtų vietą, kurioje galėtų susirinkti pagerbti savo tautiečių atminimą.“ Čia svarbu pastebėti, jog kompleksiskai tvarkant Panerių memorialą, naujų atminimo ženklų neketinama statyti „iš principo.“ Šio sprendimo priežastys nėra aiškios, tačiau galima numanyti, jog tai slopins kitų Holokausto metu nukentėjusių grupių, tarp jų ir romų, memorialines iniciatyvas.

Svarstydamas, kodėl romų genocidu susidomėta tik pastaraisiais metais, Z. Vitkus mano, jog Europos Sąjungos institucijos galimai paskatino atminties kūrėjus imtis romų genocido temos: „manytina, kad padidėjusiam dėmesiui įtakos galėjo turėti Lietuvos įstojimas į ES, kurioje dėmesys į romų genocidą (kaip ir bendruomenių socialines problemas) kreipiamas aukščiausiu lygiu.“ Jo teigimu, tai „iš dalies susiję su Lietuvos naryste ES bei pastarosios institucijų dėmesiu socialiai ir kultūriškai pažeidžiamoms grupėms bei žmogaus teisių problemoms. Tai oficialusis lygmuo, kuris laikui bėgant ima veikti individualųjį.“ Europos Sąjungos žmogaus ir mažumų teisių diskursas lemia, jog intensyviai nagrinėjant Holokausto temą, ilgainiui tyrimo objektais tampa ir kitos nukentėjusios grupės. Tačiau Z. Vitkus nemato šios įtakos ryšio su savo ir memorialo veikla. Taip pat Z. Vitkus sieja intensyvesnį kalbėjimą romų genocido tema su individualiais visuomenėje aktyviais žmonėmis, kurie „geba papasakoti romų genocido ir apskritai, romų tautos, istoriją, geba sudominti.“

Z. Vitkaus teigimu, oficialių asmenų dėmesys leistų atkreipti visuomenės ir politikų dėmesį į romų genocido klausimą, tačiau su politiniais suvaržymais kalbėti šia tema jis nesusiduria. Tačiau teigia, kad kultūriniai aspektai yra svarbus veiksnys, lemiantis visuomenės požiūrį į romų genocidą ir romus apskritai: „romų istorija (ir genocido) laikotarpis rūpi nedaugeliui. Čia, matyt, ir

išsilavinimo stoka prisideda, ir savitas praeities suvokimas, taip pat tai, jog romai (bent jau Lietuvoje) neturi savų istorikų.“

Taigi, Z. Vitkus yra neseniai pradėjęs veikti atminties kūrėjas, kuris turi potencialo ir poziciją, suteikiančią sprendimų priėmimo teisę. Nepaisant to, kad dirba organizacijoje, kuriančioje žydų holokausto atmintį, Z. Vitkus veikia kaip individualus atminties kūrėjas. Svarbu tai, kad Z. Vitkaus retorikoje neaptikta konkrečių politinių tikslų: pagrindinė jo motyvacija yra istorinis teisingumas (šiuo atveju visoms Holokausto aukų grupėms.) Tai leidžia priskirti Z. Vitkų prie netiesioginių atminties kūrėjų grupės. Nors šis politinio tikslo neformuluojantis kūrėjas neatitinka klasikinio atminties kūrėjo aprašymo, siekdamas įgyvendinti savo profesines-vertybines nuostatas jis atkreipia dėmesį ir į romų genocido Lietuvoje klausimą. Tikėtina, jog laiko perspektyvoje jo veikla taps dar aktyvesnė, ir atneš matomų rezultatų.

4.3. Veikėjai atminties režime: vietinės iniciatyvos ir transnacionaliniai impulsai

Atlikus šaltinių ir interviu analizę buvo charakterizuoti atminties kūrėjai, ištirtas jų diskursas, priežastys, galimai darančios įtaką jų pasirinkimams. Tai, kokiomis kategorijomis vadovaujasi atminties kūrėjas, aprašydamas atminties režimą, kokią informaciją ir liudijimus apie situaciją atminties režime jis pateikia, leidžia:

A) Tipologizuoti atminties kūrėjus:

Atliekant tyrimą buvo įsitikinta veikėjų skirstymo į išorės ir vidaus atminties kūrėjus prasmingumu: atminties kūrėjai, priskiriami vidaus atminties kūrėjų tipui, skiriasi nuo išorės atminties kūrėjų. Šiame darbe kaip vidaus atminties kūrėjos buvo identifikuotos romų priimtose ir į bendruomenes iš vidaus žvelgti galinčios V. Beinortienė ir S. Novopolskaja. Jų pranašumas yra glaudus bendradarbiavimas su romų bendruomenėmis ir iš to gaunamos specifinės žinios apie romų diskursą ir poziciją genocido klausimu. Tačiau vidaus atminties kūrėjams sunkiau sekasi bendradarbiauti su kitais veikėjais, dėl kultūrinių priežasčių vidaus atminties kūrėjai išorės veikėjų yra tapatinami su romų bendruomene, todėl turi būti įdėtos papildomos pastangos siekiant susipažinti su romų genocido klausimo darbotvarke. Svarbu tai, jog atliekant tyrimą nebuvo identifikuota jokių Lietuvoje veikiančių tarptautinių išorės atminties kūrėjų. Vietiniai išorės atminties kūrėjai turi išteklius darbui su atmintimi, naudojami turimomis ekspertinėmis žiniomis, instituciniais kanalais, tačiau romų genocido klausimas šių kūrėjų diskurse nėra pagrindinis.

Tiriant kaip veikia tie kūrėjai, kurie savo dėmesio nefokusuoja išimtinai ties romų genocido klausimu, tačiau vis tiek prisideda prie genocido atminties konstravimo, buvo pasitelktas išorės atminties kūrėjos A. Simoniukštytės pavyzdys. Atsižvelgiant į jos charakteristikas, į tyrimą buvo įvestas naujas atminties kūrėjų tipas – **netiesioginiai atminties kūrėjai**. Tai veikėjai, kurie išmano romų genocido klausimą, jis patenka į jų interesų sritį, arba jie turi technines galimybes bei

ekspertines žinias, leidžiančias kalbėti šia tema. Tačiau jų darbotvarkėje dėl įvairių priežasčių romų genocido klausimui nėra skiriama daug dėmesio, jis yra nustelbiamas kitų veikėjams svarbių ir aktualių problemų. Šie veikėjai geba mobilizuotis, ir, iškilus būtinybei (gavus prašymą kooperuotis, atsiradus specialiai progai, prireikus jų nuomonės), naudodamiesi savo turimais išteklių gali prisijungti prie atminties kūrėjų veiklos tam tikru klausimu ir padėti jiems aktualizuoti temą, atkreipti į ją visuomenės dėmesį. Šiam tipui buvo priskirti ir kiti netiesioginio atminties kūrėjo aprašymą atitinkantys veikėjai.

Atsižvelgiant į skirtingą atminties kūrėjų savęs identifikavimą ir veiklos specifiką, į šį tyrimą buvo įtraukta dar viena – institucinių ir individualių atminties kūrėjų – skirtis. Kaip **individualūs atminties kūrėjai** yra apibrėžiami tie veikėjai, kurie veikia atminties režime nepriklausomai nuo institucijų, su kuriomis jie yra siejami arba nesiejami (jei veikėjas neatstovauja jokiai institucijai, bet vis tiek veikia.) Pavyzdžiui, Z. Vitkus, dirbantis Panerių memoriale, šiame darbe yra tiriamas kaip individualus veikėjas dėl savo asmeninių iniciatyvų; romologė A. Simoniukštytė taip pat savarankiškai nagrinėja romų genocido temą. **Instituciniai atminties kūrėjais** šiame darbe yra laikomi tie veikėjai, kurie artikuliuoja institucijų, kurioms dirba, interesus, arba yra institucijos. Pavyzdžiui, G. Sluško ir Tautinių mažumų departamentas yra laikomi vienu atminties kūrėju; kaip atminties kūrėjas darbe yra analizuojamas Žmogaus teisių centras.

Nors tiriant atminties kūrėjus pavyko papildyti Bernhard ir Kubik teoriją naujais veikėjų tipais, Lietuvoje veikiantiems romų genocido atminties kūrėjams aprašyti nebuvo pritaikyta autorių pateikiama tipologija. Idealiųjų tipų bruožų turintys atminties kūrėjai egzistuoja esant specifinėms sąlygoms atminties režime, o Lietuvos atveju tos sąlygos nėra išpildomos - atminties režimas yra išskirtinis. Todėl sudėtinga pastebėti silpnai išreikštus veikėjų bruožus, galinčius leisti priskirti veikėjus idealiesiems tipams.

B) Daryti išvadas apie romų genocido atminties režimą Lietuvoje:

Tiriant Lietuvos romų genocido atminties režime veikiančius atminties kūrėjus ir jų tarpusavio sąveiką tapo įmanoma aprašyti Lietuvos romų genocido atminties režimą. Lietuvos romų genocido atminties režimas turi silpnai išreikštus Bernhard ir Kubik teorijoje aprašomų suvienyto (nevyksta ryškių debatų romų genocido tema) ir pilarizuoto (veikėjai geba koegzistuoti) atminties režimų bruožų. Pastebima, jog režime veikiantys atminties kūrėjai ne kovoja prieš kitų kūrėjų ar oficialias valstybės istorijos versijas (pavyzdžiui, neigiančias romų genocidą per se), o bando įveikti populiariojoje sąmonėje dominuojantį visuotinį romų genocido pamiršimą.¹²⁰ Tai daro Lietuvos romų genocido atminties režimą ypatingą. Lietuvos romų genocido atminties režimui taip pat

¹²⁰ Išimtimi galėtų būti Panevėžio romų atstovės V. Beinortienės liudijimas apie istorijos versiją, neigiančią romų genocidą, tačiau dėl atvejo specifikos jis nėra generalizuojamas.

būdingas ryškus persidengimas su žydų holokaustu. Pastaroji tema yra išvystyta atminties lauke, populiari ir dominuojanti romų genocido temos atžvilgiu.

Iliustruodami tai, jog šia tema šalyje beveik nėra kalbama, interviu metu atminties kūrėjai pabrėžia, jog tiek romai, tiek valstybė užima veikiau pasyvių stebėtojų, nei atminties kūrimo procesų dalyvių poziciją. Čia svarbu paminėti, jog Lietuvos romų lyderiai vis labiau sąmoningėja, įsitraukia į atminties kūrimo procesus, tačiau romų bendruomenės genocido atminties kūrime nedalyvauja ir nenaudoja šios trauminės patirties bendruomenei konsoliduoti ar politiniams tikslams pasiekti. Toks pasyvumas aiškinamas neraštingumu ir būtinybe pirmiausiai spręsti su fiziniais poreikiais susijusias problemas (pvz.: nedarbą, būsto klausimus).

Tiesioginių valstybės iniciatyvų romų genocido temos vystymui šalyje taip pat nėra pastebima. Pavyzdžiui, tyrimo metu buvo nustatyta, jog Romų visuomenės centro veiklos yra finansuojamos Tautinių mažumų departamento, o lėšos tam gaunamos iš valstybės biudžeto. Tačiau atskirti, kada romų genocido minėjimo iniciatyvos yra remiamos sąmoningai, o kada lėšos tam yra skiriamos iš bendro į tam tikras organizacijas keliaujančio lėšų srauto, vėliau savarankiškai paskirstomo šių organizacijų. Lietuvos atveju veikia antrasis modelis, pastebima, kad iniciatyvų iš valstybės, Seimo ar Vyriausybės, skirtų romų genocido temai, nėra.

c) Ištirti, kokia apimtimi režime veikia transnacionaliniai ryšiai:

Nesant nei romų, nei valstybės iniciatyvų romų genocido atminties tema, atminties kūrimo procesai pereina Lietuvoje veikiantys atminties kūrėjai - asmenys, institucijos, organizacijos. Tyrimo metu Lietuvos romų genocido režime nebuvo identifikuota užsienio (transnacionalinių) veikėjų, todėl **tarptautinių procesų ir iniciatyvų įtaką tirti pasirinkta nagrinėjant vietinių atminties kūrėjų transnacionalinius ryšius**. Šiame darbe transnacionaliniai ryšiai apibrėžiami kaip bet koks – tiesioginis ir netiesioginis – veikėjų santykis su tarptautinėmis institucijomis.

Tiriant atminties kūrėjų transnacionalinius ryšius pastebėta, jog impulsai memorialinei veiklai ateina iš užsienio. Visi veikėjai - išskyrus Tautinių mažumų departamentą ir Žmogaus teisių centrą - teigia, kad europiniai procesai lėmė didesnę susidomėjimą romų genocidu apskritai, bet jų pačių nepaveikė. Nepaisant to, atlikus duomenų analizę pastebėta tiek tiesioginė, tiek netiesioginė Europos Sąjungos institucijų, besirūpinančių žmogaus teisėmis ir mažumomis įtaka Lietuvoje vykstantiems romų genocido atminties formavimo procesams. **Transnacionaliniai ryšiai veikėjus veikia tiesiogiai ir netiesiogiai:** tiesioginis poveikis nustatomas, jei veikėjas darbiniais ryšiais yra susaistytas su transnacionaline institucija; netiesioginiai ryšiai atsiranda per finansavimą, projektus, žmogaus ir mažumų teisių diskursą.

Tačiau tai nėra vienintelis impulsų šaltinis šia tema Lietuvoje. Tyrimo metu buvo sužinota, jog individualūs veikėjai iš artimos romams aplinkos, vedini istorinio teisingumo siekio, empatijos, kitų motyvų, pirmieji surinko su romų genocidu susijusią medžiagą, ir ėmė siekti

atkreipti visuomenės dėmesį į romų genocidą Lietuvoje (pavyzdžiui, V. Beinortienė pirmoji kreipėsi į Lietuvos muziejus, siūlydama savo surinkta medžiagą apie Panevėžio romų genocidą). , jog be transnacionalinio impulso jų iniciatyvos nebūtų išgirstos, tačiau aplinkybės lėmė, jog į romus buvo atkreiptas tarptautinis dėmesys, ir individualių veikėjų pastangos ėmė duoti rezultatų.

Pateikiama remiantis duomenų analize sudaryta veikėjų tipų lentelė:

2 lentelė. Atminties kūrėjų klasifikacija.

Atminties kūrėjas	Išorės ar vidaus	Tiesioginis ar netiesioginis	Institucinis ar individualus	Transnacionaliniai ryšiai	Tikslas ¹²¹
LGGRT centras ir muziejus	Išorės vietinis	Tiesioginis	Institucinis	Netiesiogiai veikia	Tirti visas nuo genocido nukentėjusias grupes
A. Simoniukštytė	Išorės vietinis	netiesioginis	Individualus	Netiesiogiai veikia	Išsaugoti romų genocido atmintį
Žmogaus teisių centras	Išorės vietinis	netiesioginis	Institucinis	Tiesiogiai veikia	Politinis romų genocido pripažinimas
Tautinių mažumų departamentas ir Gražina Sluško	Išorės vietinis	Tiesioginis	Institucinis	Tiesiogiai veikia	Politinis romų genocido pripažinimas
S. Novopolskaja	Vidaus	Tiesioginis	Individualus	Netiesiogiai veikia	Informuoti romų bendruomenę, būti įtrauktiems į darbotvarkės formavimą
V. Beinortienė	Vidaus	Tiesioginis	Individualus	Netiesiogiai veikia	Įvairiomis priemonėmis įteisinti romų genocido atmintį
Z. Vitkus	Išorės vietinis	Netiesioginis	Individualus	Netiesiogiai veikia	Istorinis teisingumas

¹²¹ Apibrėžia veikėjų siekius, susijusius su romų genocidu.

Išvados

Šiuo darbu buvo siekiama ištirti, kaip veikėjai-atminties kūrėjai prisideda prie romų genocido atminties praktikų konstravimo Lietuvoje.

Darbe buvo naudojama Jelin teorija, apibrėžianti atminties kūrėjų sąvoką, ir Bernhard ir Kubik įrankiai, sukurti atminties kūrėjams tirti. Bernhard ir Kubik teorija buvo pildoma, įvedus į tyrimą naują atminties studijose transnacionalinės atminties prieigą. Tai lėmė šio darbo prielaidos, jog su romų genocido atminties formavimo procesais ir diskusijų šia temasuaktyvėjimu Lietuvoje gali būti susijusios Europos Sąjungos institucijos, suformavimą.

Siekiant atsakyti į klausimą, kaip vyksta romų genocido atminties praktikų kūrimas Lietuvoje, pasirinkta į veikėją orientuota prieiga atminties politikai tirti. Naudojantis ja buvo įgyvendinta potencialių romų genocido atminties kūrėjų Lietuvoje atranka, patikrintas šių veikėjų atitikimas atminties kūrėjo charakteristikoms, surengti kokybiniai interviu su romų genocido Lietuvoje atminties kūrėjais. Remiantis duomenų analize buvo:

- a) tipologizuoti atminties kūrėjai;
- b) aprašytas Lietuvos romų genocido atminties režimas;
- c) nustatyti atminties režimą veikiantys transnacionaliniai ryšiai.

Šiame darbe naudotas teorinis modelis atminties kūrėjams tirti pritaikytas iš dalies: Jelin prielaida atminties kūrėjams atpažinti buvo pritaikyta; Bernhard ir Kubik teorinis modelis darbui su atminties kūrėjais paaiškino veikėjų politinę kilmę, motyvaciją, veiksnius, darančius įtaką jų pasirinkimams. Tačiau autorių pateikti idealieji atminties kūrėjų tipai ir atminties režimų tipologija šiame tyrime dėl Lietuvos atvejo specifikos nebuvo pritaikyta tiriant veikėjus ir aprašant Lietuvos romų genocido atminties režimą. Tyrimo metu buvo nustatyta, jog Lietuvos romų genocido atminties režimas yra ypatingas dėl savo struktūros: tai veikiau yra režimas su „pamiršta“ atmintimi ir viešajame diskurse neegzistuojančia istorijos apie romų genocidą versija. Todėl šiame režime neidentifikuota „kova dėl atminties,“ kuomet susiduria kelios atminties kūrėjų istorijos versijos ar kovojama prieš oficialią valstybės pateikiamą versiją.

Nepaisant to, remiantis Bernhard ir Kubik teorija sukurti klausimai tiko atminties kūrėjams analizuoti, o šiame darbe tiriamiems atminties kūrėjams ir atminties režimui aprašyti buvo naudojamos naujos kategorijos, galinčios papildyti Bernhard ir Kubik teoriją - į tyrimą buvo įtrauktos tiesioginių ir netiesioginių bei individualių ir institucinių atminties kūrėjų skirtys.

Tyrimo metu paaiškėjo, jog nėra veikėjo, išimtinai besirūpinančio Lietuvos romų genocido atmintimi, ir nėra Lietuvoje veikiančių transnacionalinių atminties kūrėjų. Todėl Bernhard ir Kubik teorinis modelis buvo transnacionalizuotas ne įtraukus į tyrimą išorės tarptautinius veikėjus, bet tiriant vietinius veikėjus ir jų tiesioginius bei netiesioginius transnacionalinius ryšius. Tai leidžia daryti išvadą, jog transnacionalinių procesų įtaka gali būti tiriama per vidaus veikėjus.

Pagal tyrimo metu surinktus duomenis, Lietuvos romams nesant aktyviems genocido atminties kūrimo procesuose, o valstybei juose taip pat nedalyvaujant tiesiogiai, romų genocido atmintimi šalyje ėmė rūpintis Lietuvoje veikiančios organizacijos ir institucijos. Tiriant jų veiklą buvo patikrinta ir iš dalies patvirtinta šio darbo prielaida: nustatyta, jog Lietuvoje neveikia transnacionaliniai atminties kūrėjai, tačiau Europos Sąjungos institucijos daro netiesioginę įtaką Lietuvos romų genocido atminties kūrimui.

Ištyrus atminties kūrėjus buvo nustatyta, jog pastaraisiais metais suintensyvėjo Europos Sąjungos institucijų, pavyzdžiui, Europos Tarybos ir Europos komisijos prieš rasizmą ir netoleranciją, Europos Parlamento romams skiriamas dėmesys. Kadangi į romų klausimą patenka ir romų genocido tema, ji taip pat yra aktualizuojama. Lietuvoje veikiantys atminties kūrėjai kaip transnacionalinę įtaką įvardina finansavimą, įvairius projektus ir iš Vakarų ateinančių mažumų teisių ir žmogaus teisių diskursą. Taigi, Lietuvos atveju romų genocido atminties kūrėjai yra vietiniai, o jų ryšiai – transnacionaliniai. Svarbu paminėti, jog iniciatyvos kalbėti romų genocido tema ateina ir iš privačių suinteresuotų asmenų, artimų romų bendruomenėms.

Atlikus Lietuvos romų genocido atminties kūrėjų tyrimą į Lietuvos romų genocido atmintį Lietuvoje buvo pažvelgta kaip į atminties kūrėjų veikimo lauką. Galima teigti, jog darbe naudojamas teorinis modelis su modifikacijomis, padarytomis atsižvelgiant į tiriamo atvejo specifiką, yra tinkamas atminties kūrėjams tirti, o atminties kūrėjų tyrimas gali padėti aprašyti atminties režimą, kuriame jie veikia.

Kadangi šiame darbe buvo tiriami elementai, charakterizuojantys romų genocido atminties kūrėjus, kituose tyrimuose galėtų būti plačiau pažvelgta į visą romų genocido Lietuvoje atminties specifiką; ateities tyrimuose galima naudoti proceso sekimo analizę, taip pat atsiranda galimybė koncentruoti tyrimą ties romų bendruomene ir ištirti jų santykį su romų genocidu. Taip pat siūlytina į tyrimą įtraukti Lietuvos žydų bendruomenę. Atsižvelgiant į tai, kad šiame tyrime transnacionalinė įtaka romų genocido atminčiai Lietuvoje yra tirama analizuojant vietinius atminties kūrėjus, vėlesniuose darbuose rekomenduojama pažvelgti į romų genocido klausimą ir iš transnacionalinių veikėjų perspektyvos, pavyzdžiui, tiriant jų dokumentus. Taip pat įžvelgiama niša šio darbo logiką pritaikyti tiriant kitų Vidurio Rytų Europos valstybių atvejus, ir kitų nuo masinio naikinimo nacistinės Vokietijos okupacijos metais nukentėjusių grupių atminties kūrimo procesus.

Šaltinių ir literatūros sąrašas

Atviros Lietuvos fondas, „Apie ALF.“ <<http://www.osf.lt/lt/main.htm>>.

Baronienė, Daiva, „Čigonų globėja savo laiko neskaičiuoja.“ *Lietuvos žinios*, 2013. <<http://lzinios.lt/lzinios/Gimtas-is-krastas/cigonu-globeja-savo-laiko-neskaiciuoja/168406>>.

Barany, Zoltan, *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Becker, Howard, *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, New York: The Free Press, 1963.

Beresnevičiūtė, V., „Prievertos retorika prieš visuomenės nebyliusius: Lietuvos spaudos tekstų apie romus analizė“, *Etniškumo studijos*, nr. 1-2, 2010, 86–104.

Berliner, David C., „The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology.“ *Anthropological Quarterly*, 78.1, 2005, 197-211.

Bernhard, Michael, Jan Kubik, *Twenty Years After Communism: the Politics of Memory and Commemoration*. New York: Oxford University Press, 2014.

Budrytė, Dvilė, „Traumatic Memory and Its Production in Political Life: A Survey of Approaches and a Case Study.“ Pranešimas konferencijoje „ISA Annual Meeting“, Georgia Gwinnett College, San Francisco, USA, 2013.

Callahan, William A., „National Insecurities: Humiliation, Salvation, and Chinese Nationalism.“ *Alternatives: Global, Local, Political*, 29, 2004, 199-218.

Europos komisija, „Nacionalinė romų integracijos strategija.“ <http://ec.europa.eu/justice/discrimination/roma-integration/lithuania/national-strategy/national_lt.htm> .

Europos Komisija, *Right to Remember - A Handbook for Education with Young People on the Roma Genocide*, Council of Europe, 2014.

Feindt, Gregor, Felix Krawatzek, Daniela Mehler, Friedemann Pestel, Rieke Trimcev, “Entangled Memory: Toward a Third Wave in Memory Studies.” *History and Theory*, nr. 53, 2014, 24-44.

Fosztó, László, „Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement.“ *Regio*, Nr.1, 2003. <<http://epa.oszk.hu/00400/00476/00003/pdf/06.pdf>>.

Hobsbawm, Ranger, *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Jelin, Elizabeth, *State Repression and the Labors of Memory*, University of Minnesota Press, 2003.

Kavaliauskaitė, Jūratė, „Chimeras of terror: disciplining Roma identity in Lithuania.“ *Alternatives: Global, Local, Political*, nr. 33(2), 2008, 153–171.

Kairys, Alfonsas, „08. 08. Juos žudė už tai, kad jie buvo romai.“ *Lietuvos Aidas*, 2014. <<http://www.aidas.lt/lt/in-memoriam/article/11268-08-08-juos-zude-uz-tai-kad-jie-buvo-romai>>.

Kapralski, Slawomir, „The holocaust in the memory of the Roma: from trauma to imagined community?“ kn. L. Stillman, G. Johanson, *Constructing and sharing memory: community informatics, identity and empowerment*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007.

Katz, Katalin, „Story, history and memory: a case study of the Roma at the Komarom camp in Hungary.“ Open edition books, CEU Press, 2007, 69-87. <<http://books.openedition.org/ceup/1415>> Bernhard, Michael, Jan Kubik, *Twenty Years After Communism: the Politics of Memory and Commemoration*, New York: Oxford University Press, 2014.

Keightley, Emily, „Remembering research: memory and methodology in the social sciences.“ *International Journal of Social Research Methodology*, 2010, 13:1, 55-70.

Levy, Daniel, ir Natan Sznajder, „Memory Unbound : The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory.“ *European Journal of Social Theory*, nr. 5, 2002, 87-106.

Lietuvos čigonų bendrijos „Čigonų Laužas“ internetinė svetainė. <www.roma.lt> .

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Bendrosios nuostatos, 1 skirsnis. <<http://genocid.lt/centras/lt/630/c/>>.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, „Tarptautinė romų holokausto aukų atminimo diena.“ 2015. <<http://genocid.lt/centras/lt/2488/a/>>.

Lietuvos Respublikos kultūros ministro įsakymas dėl romų integracijos į Lietuvos visuomenę 2015-2020 metų veiksmų plano patvirtinimo, 2015-01-29, Nr. IV-48, aštuntasis skirsnis. <<https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/4a774b20a7c711e4a82d9548fb36f682>>.

Lietuvos Sąjūdžio Vilniaus skyriaus tarybos Rezoliucija dėl čigonų/romų holokausto, Vilnius, 2012 02-14. <<http://www.sajudis.com/LTENRU/LT/20120214.htm>>.

Lietuvos žmogaus teisių centras, „Romų holokaustas – niekam nežinomos istorijos.“ 2015. <<http://manoteises.lt/straipsnis/romu-holokaustas-niekam-nezinomos-istorijos/>>.

Martinkutė, Neringa, „Panevėžietės moko tolerancijos romams.“ *Panevėžio balsas*, 2010, <<http://www.roma.lt/v2/index.php?panevaeietaes-moko-tolerancijos-romams>>.

McGarry, Aidan, „Roma as a political identity: Exploring representations of Roma in Europe.“ *Ethnicities*, Nr. 14, 6, 2014. 756-774.

McGarry, Aidan, „Territoriality and Roma Nationalism in Europe.“ Pranešimas konferencijoje „XVIII ISA World Congress of Sociology. Facing an Unequal World: Challenges for Global Sociology“, University of Brighton, United Kingdom, 2014. <<https://isaconf.confex.com/isaconf/wc2014/webprogram/Paper41356.html>>.

Mirescu, Gabriela, „Between Ethno-nationalism, Social Exclusion and Multicultural Policies: the Case of Roma in Romania“. Freiburg University, 2010.

<http://academos.ro/sites/default/files/bibliodocs/1311/lizentiatsarbeit_gabriela_mirescu_20101.pdf>.

Nets-Zehngut, Rafi. (2012). Overview of the Israeli memory of the Palestinian refugee problem. *Peace Review*, 24 (2), 187-194.

„Paminėtas romų holokausto aukų atminimas.“, *lrytas.lt*, 2011. <<http://kultura.lrytas.lt/-/13129937131311483686-pamin%C4%97tas-rom%C5%B3-holokausto-auk%C5%B3-atminimas.htm>>.

Petrušauskaitė, Vita, „Ankstyvas romų vaikų pasitraukimas iš švietimo sistemos Vilniaus mieste“, daktaro disertacija, Vilniaus Universitetas, Vilnius, 2014.

Sierp, Aline, Jenny Wüstenberg, „Linking the Local and the Transnational: Rethinking Memory Politics in Europe." *Journal of Contemporary European Studies*, nr. 23 (3), 2015.

Simoniukštytė, Aušra, „Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties.“ Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos, nr. 6(15), 2006, 123-154.

Smith, Anthony D., *Myths and memories of the nation*. Oxford: Oxford university press, 1999.

Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell, 1986.

Socialinių tyrimų instituto Etninių tyrimų centras, „Romų padėties tyrimas: romai švietimo ir darbo rinkos sankirtoje“, Vilnius, 2008. <http://www.ces.lt/wp-content/uploads/2008/06/STI_TMID_Romu-padeties-tyrimas-2008_ataskaita.pdf>.

Stauber, Roni, ir Raphael Vago, „The Politics of Memory Jews and Roma Commemorate Their Persecution.“ Open edition books, CEU Press, 2007. <<http://books.openedition.org/ceup/1418?lang=en#authors>>.

Swimelar, Safia Noel, "The making of minority rights and the return to Europe: International norms and transnational actors in the Czech Republic and Romania." Daktaro disertacija, University of Nebraska-Lincoln, 2003. <<http://digitalcommons.unl.edu/dissertations/AAI3092602/>> .

Štuopytė, Edita, „Socialisation features of Roma children.“ *Social Work*, nr. 3(7), 2008. <<https://www3.mruni.eu/ojs/social-work/article/view/1912>>.

Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, „Apie tautinių mažumų departamentą“ <<http://tmde.lrv.lt/lt/apie-tautiniu-mazumu-departamenta>>.

Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, „Balandžio 8-oji - Tarptautinė romų diena“ <<http://tmde.lrv.lt/lt/naujienos/balandzio-8-oji-tarptautine-romu-diena>>.

Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, „Tautinių bendrijų namai.“ <<http://tmde.lrv.lt/lt/tautiniu-mazumu-kulturos-centrai/tautiniu-bendriju-namai>>.

Tereškinas, Artūras, „Tautinių mažumų vaizdavimas Lietuvos žiniasklaidoje (2000-2001 m.)“ Politikos mokslų ir diplomatijos institutas: sociopolitinės analizės centras, Vilnius, 2002. <<http://www.vdu.lt/PMDI/projektas/tereskinas.html%3E>>.

Tidikis, Rimantas, *Socialinių mokslų tyrimų metodologija*, Lietuvos Teisės Universitetas, Vilnius, 2003;

Tracevičiūtė, Roberta, „Pagerbiant nacių aukas ragina nepamiršti romų“, *Lietuvos žinios*, 2016. <<http://lzinios.lt/lzinios/Lietuva/pagerbiant-naciu-aukas-ragina-nepamirsti-romu/219711>>.

Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, „Paskaitos Panerių memoriale.“ 2015. <<http://www.jmuseum.lt/index.aspx?Element=ViewArticle&TopicID=815>>.

Vitkus, Zigmas, „Apie kovą su tais, kurie tiki genais.“ *bernardinai.lt*, 2006. <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2006-01-19-zigmas-vitkus-apie-kova-su-tais-kurie-tiki-genais/5551>>.

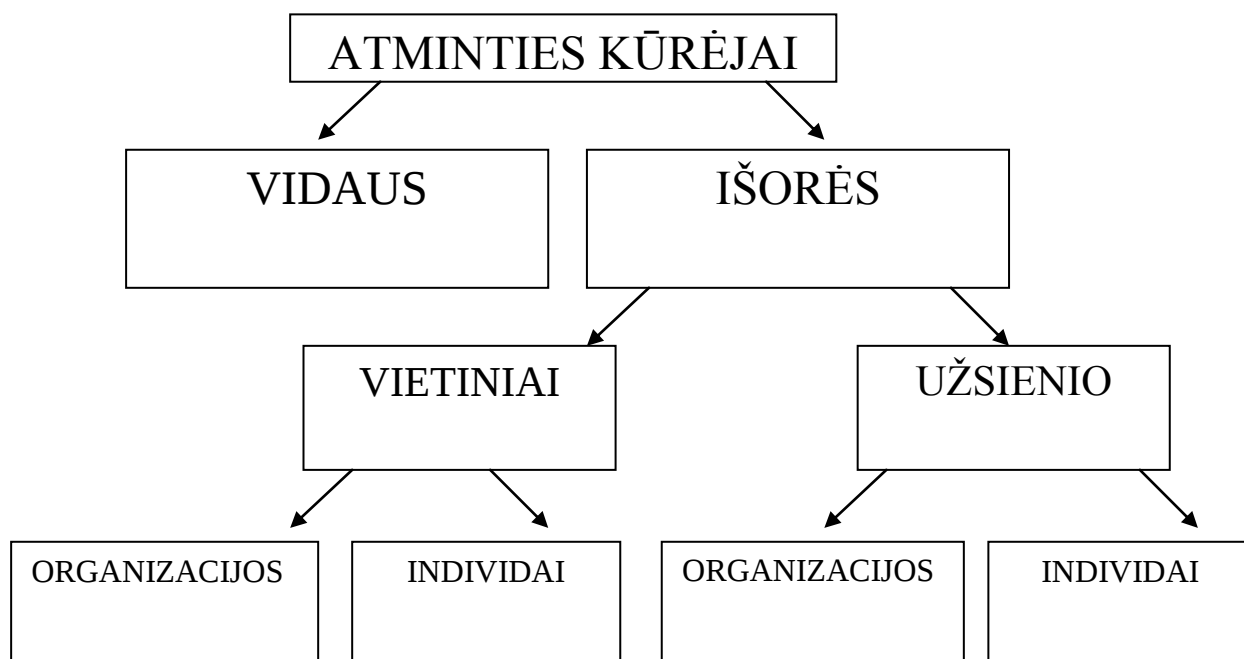
Zerubavel, Yael, *Recovered roots: Collective memory and the making of Israeli national tradition*, Chicago: UCP, 1995.

„20 klausimų ir atsakymų apie Holokaustą.“ www.bernardinai.lt, 2013. <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-09-23-20-klausimu-ir-atsakymu-apie-holokausta/69274>>.

Priedai

Priedas nr. 1

Atminties kūrēju pogrupiai

Priedas nr.2

Interviu klausimynas

1. Ar galėtumėte trumpai papasakoti, kada ir kaip Lietuvoje pradėta kalbėti apie romų genocidą? Kaip apibūdintumėte romų genocido ištirtumą Lietuvos gyventojų genocido kontekste?
2. Ar kada nors egzistavo visuotinai priimta kitokia įvykių versija? (Pavyzdžiui, neigianti romų genocidą apskritai.)
3. Kaip manote, kodėl pastaraisiais metais pradėta kalbėti apie romų genocidą? Kas lėmė šiuos pokyčius? Iš kur ateina iniciatyvos, kviečiančios minėti šį įvykį?
4. Kaip apibūdintumėte savo vykdomas veiklas, susijusias su romų genocidu Lietuvoje? Kaip apibūdintumėte savo organizacijos veiklas, susijusias su romų genocidu Lietuvoje?
5. Kaip prasidėjo šios jūsų organizacijos/jūsų veiklos? Kas paskatino jų imtis? Kaip apibūdintumėte pagrindinį/-ius vykdomų veiklų tikslą/-us? Kaip apibūdintumėte šio klausimo tyrimų svarbą?
6. Kaip apibūdintumėte savo vaidmenį vykdant su romų genocidu susijusias veiklas? Koks jūsų organizacijos vaidmuo kitų su romų genocido atmintimi susijusių organizacijų veiklų kontekste?
7. Ar bendradarbiaujate su kitomis organizacijomis? Kokiomis?
8. Kaip vietinės (valstybinės ir nevyriausybines) organizacijos prisideda prie šių veiklų?
9. Kokia apimtimi jūsų su romų genocidu susijusiai veiklai svarbus oficialių valstybės institucijų ir politinės visuomenės dalyvavimas?
10. Ar bendradarbiaujate su užsienio, tarptautinėmis organizacijomis? Jei taip, kieno iniciatyva vyksta bendradarbiavimas? Koks jo pobūdis?
11. Kokiais būdais Lietuvoje yra įamžinama romų genocido atmintis?
12. Kaip romų genocido atminčiai kurti yra naudojamos vietos ir fiziniai objektai?
13. Kieno iniciatyva šalyje vyko/vyksta renginiai ir minėjimai, susiję su romų genocido atmintimi?
14. Ar romų genocido atmintis persilieja/yra siejama su kitais minėjimais? Kokią įtaką tai daro romų genocido atminčiai?
15. Ar šalyje yra romų genocidui skirtų paminklų? Ar yra buvę planų juos statyti? Kieno iniciatyva? Ar yra nebaigtų projektų, pašalintų paminklų?
16. Ar vykdant su romų genocido atmintimi susijusias veiklas buvo susidurta su sunkumais? Kokiais?

17. Ar egzistuoja kultūriniai ir/ar politiniai suvaržymai, galintys daryti įtaką šio klausimo kėlimui visuomenėje?
18. Koks jūsų santykis su romų bendruomene, jų organizacijomis?
19. Koks romų santykis su genocidu? Ar jis kito? kaip?
20. Kaip romų organizacijos veikia? Ar prisideda prie jūsų organizuojamų veiklų? Kokios yra jų savarankiškos iniciatyvos? Ar, Jūsų žiniomis, jos bendradarbiauja su užsienio organizacijomis?

Priedas nr. 3

Interviu su Lietuvos romų genocido atminties kūrėjais

Interviu nr. 1

Informantė: antropologė, romų kultūros Lietuvoje tyrinėtoja Aušra Simoniukšytė (A. S.)

Apklausėja: Aurėja Jutelytė (A. J.)

Data 2016-04-07

Trukmė 00:33:24

Interviu nr. 2

Informantė: Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento Istorinių tyrimų programų skyriaus vedėja Edita Jankauskienė (E. J.)

Apklausėja: Aurėja Jutelytė (A. J.)

Data 2016-04-18

Trukmė 00:17:36

Interviu nr. 3

Informantas: Genocido aukų muziejaus direktorius, Lietuvos Gyventojų genocido ir Rezistencijos tyrimo centro memorialinio departamento direktoriaus pavaduotojas Eugenijus Peikštenis (E. P.)

Apklausėja: Aurėja Jutelytė (A. J.)

Data 2016-04-15

Trukmė 00:20:04

Interviu nr. 4

Informantė: Tautinių mažumų departamento romų kuratorė Gražina Sluško (G. S.)

Apklausėja: Aurėja Jutelytė (A. J.)

Data 2016-04-15

Trukmė 00:29:50

Interviu nr. 5

Informantė: Genocido aukų muziejaus istorijos skyriaus vedėja Ramunė Driaučiūnaitė (R. D.)

Apklausėja: Aurėja Jutelytė (A. J.)

Data 2016-04-19

Trukmė 00:23:17

Interviu nr. 6

Informantė: Romų visuomenės centro direktorė Svetlana Novopolskaja (S. N.)

Apklausėja: Aurėja Jutelytė (A. J.)

Data 2016-04-21

Trukmė 00:45:14

Interviu nr. 7

Informantė: Panevėžio romų įgaliotinė Vida Beinortienė (V. B.)

Apklausėja: Aurėja Jutelytė (A. J.)

Data 2016-04-19

Atsakė į klausimus raštu

Interviu nr. 8

Informantas: Panerių memorialinio muziejaus vedėjas Zigmas Vitkus (Z. V.)

Apklausėja: Aurėja Jutelytė (A. J.)

Data 2016-04-16

Atsakė į klausimus raštu

Interviu nr. 9

Informantės: Lietuvos Žmogaus teisių centro direktorė, teisės ir *advokacijos* ekspertė Birutė Sabatauskaitė (B. S.), projektų administratorė Simona Gaidytė (S. G.)

Apklausėja: Aurėja Jutelytė (A. J.)

Data 2015-04-22

Trukmė 00:40:49

Originalūs interviu su Lietuvos romų genocido atminties kūrėjais nepateikiami dėl darbo etikos, taip pat siekiant nepažeisti informantų ir Lietuvos romų bendruomenių interesų. Interviu išklotinės ir garso įrašai saugomi pas darbo autorę.

Summary

Memory of Lithuanian Roma Genocide as a Field for Mnemonic Actors

Memory of Lithuanian Roma genocide in this qualitative case study is seen as a subject of manipulation. Since actor-centered view of the development of historical memory is applied in this study, the research focuses on mnemonic actors also known as memory entrepreneurs. Respectively, this study attempts to examine to what extent public and private actors have been instrumental in the construction of creating memorialization practices associated with Lithuanian Roma genocide. It is assumed in this work that transnational actors such as European Union might have been substantial to the memorialization processes in the memory regime of Lithuanian Roma genocide.

The content of this research consists of three parts. The first one examines the definition of memory entrepreneurs given by E. Jelin and its relation to the concept of mnemonic actors developed by Bernhard and Kubik. The idea to “transnationalize” the framework of Bernhard and Kubik is introduced in the first part as well.

The second part introduces the methodology of this case study. It presents the main means to analyze the actions and initiatives of Roma genocide memory entrepreneurs in Lithuania. As a tool to look deeper into the network of Lithuania Roma genocide memory, semi-structured interviews with presumptive memory creators, focusing on several main themes (such as: whether the actor has the features of memory entrepreneur; if so, what are actor’s origins, specific areas of activity, discourse; which categories are used by actor to describe memory regime of Lithuanian Roma genocide; what determines actor’s choices, how the relations between actor and other memory creators can be described; whether the actor participates in the negotiations on memory, what political calculations he or she does; are there any transnational ties in actor’s activities or motives; and what can be said about Lithuanian Roma genocide memory regime according the information given by this actor) are chosen.

In the last part of this study the main focus goes on the results of previously conducted interviews. It was found that the case of Lithuania is extraordinary because of the structure of its memory regime: instead of memory conflicts, so called “forgotten memory” describing this regime was indicated. The research has revealed the absence of actors exclusively focusing on Lithuanian Roma genocide memory, as well as transnational actors performing in Lithuania.

Therefore it was found that the impact of transnational processes can be researched by examining local actors. The study shows that European Union institutions have indirect influence on the Lithuanian Roma genocide memory development. In other words, Lithuanian Roma genocide memory entrepreneurs are local, but their ties and motives are transnational. Local

individuals, driven by personal interests such as historical justice or empathy, are also important in the processes of memory creation.

To conclude, the theoretical model of Bernhard and Kubik was extended by adding to their theory the approach of transnational memory, also including such types of memory entrepreneurs as direct, vicarious, individual and institutional. This research enables studying memory of Lithuanian Roma genocide as a field of memory entrepreneurs. It consequently allows making conclusions about memory regime in which mnemonic actors operate.

However, it is important to notice that in this case study only those elements that characterize memory entrepreneurs of Lithuanian Roma genocide were examined. Therefore it might be useful to research the entire regime of Lithuanian Roma genocide memory. Theoretical model used in this study with certain modifications is suitable to research other cases of Central-Eastern Europe as well as to study the memory of the other groups suffered from Holocaust, such as homosexual people and persons with disabilities.